

अध्याय: एक(CHAPTER-ONE)

१. परिचय (Introduction)

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि(Background of the Study)

संसारमा मानव सभ्यताको उदय र विकास संगसंगै सहकारीको भावना जागृत भएको पाइन्छ। सहकारी शब्द अंग्रेजीको Co-operativeको नेपाली रूपान्तरण हो। Co-operative शब्द ल्याटिन शब्द Cooperateबाट लिइएको हो जसको अर्थ सामूहिक रूपमा काम गर्नु भन्ने हुन्छ। सहकारी शब्द सह र कार्य गरी दुईवटा शब्दहरू मिलेर बनेको हो जसको अर्थ संगसंगै काम गर्नु भन्ने हुन्छ। सबैसंग मिलेर काम गर्नु सहकारी हो। सहकारीका लागि विशेषतः समान किसिमका आवश्यकता, विचार, क्षमता र उद्देश्यहरू सहकार्य गर्ने सबैका बीचमा समान हुनुपर्दछ। सामूहिक भावना र समान आवश्यकता एवम् उद्देश्यका बीच तालमेल हुन सक्थो भने त्यहाँ असल सहकार्य अथवा सहकारी हुन सक्छ (तिवारी, २०६९)।

सहकारीताको अर्थ समान सहभागिता रहनु हो। सहकारी शब्द सहकार्यबाट अपभ्रंश भई आएको हो। पारस्परिक हितको निमित्त समाजका समान उद्देश्य भएका, हितचिन्त मिल्ने, समान सामाजिक स्तरका सदस्यहरू मिली गरिने आर्थिक क्रियाकलाप, वातावरण वा उद्यमलाई सहकारिता भनिन्छ। आफ्ना सदस्यहरूलाई सेवा तथा सुविधा उपलब्ध गराई आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले गठित संस्था नै सहकारी संस्था हो (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६६)।

सहकारी संस्था भनेको समान आर्थिक सामाजिक क्षमता इच्छा आकांक्षा र मूल्य मान्यता भएको सामान्यतया कमजोर आर्थिक हैसियत भएका व्यक्ति वा समूहहरूले एक आपसमा मिलि सामूहिक हित अभिवृद्धि गर्नका लागि सामूहिक रूपमा नै कुनै व्यवसाय वा उद्यम सञ्चालन गर्ने संस्था हो (कोइराला, २०६६)।

सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने उद्यमको माध्यमबाट आफ्ना समान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकता एवं आकांक्षाहरूको प्राप्तिका लागि स्वेच्छाले एकताबद्ध व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो (मल्ल, २०६९)।

सहकारी संस्थाको गठन, सञ्चालन र विकासका लागि आफ्नै किसिमका नीति, नियम, परिपाटी र कार्यशैलीहरू विकास भएका छन्। यिनै नीति, नियम र प्रचलनका आधारमा

सहकारी संघ संस्थालाई कसरी राम्रो, व्यवस्थित, मर्यादित, संस्थागत र सदस्य एवम्समुदायप्रति केन्द्रित गर्न सकिन्छ भनेर सहकारीका सिद्धान्तहरु निर्माण भएका छन् । सन् १९९५ को ICAको सयौँ वार्षिक साधारण सभाले विगतमा स्थापित मान्यतालाई सात सिद्धान्तका रुपमा स्वेच्छिक तथा खुल्ला सदस्यता, सदस्यद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण, सदस्यहरुको आर्थिक सहभागिता, स्वायत्तता र स्वतन्त्रता, शिक्षा, तालिम र सूचना, सदस्यहरुबीच पारस्परिक सम्बन्ध र समुदायप्रति चासोलाई व्याख्या गर्दै संसार भरिका सबै सहकारी संघ संस्थाले संस्था संचालनको मार्गनिर्देशकको रुपमा लिनु पर्ने गरी घोषणा गरेको छ (तिवारी, २०६९) ।

सर्वप्रथम सहकारीको सुरुवात वेलायतबाट भएको थियो । अठारौँ शताब्दीमा वेलायतमा भएको औद्योगिक क्रान्तिद्वारा घरेलु, श्रममूलक, सीपमूलक प्रविधिबाट यान्त्रिक प्रविधिमा रुपान्तरण भई श्रम शोषण, कम ज्याला, घरेलु प्रविधि को विस्थापन र बेरोजगारी आदिजस्ता समस्याको सीर्जना भयो । त्यो समस्यालाई समाधान गरी आत्मनिर्भरताको अवस्था सीर्जना गर्न सन् १८४४ मा रोचडेलीद्वारा रोचडेल अग्रदूत समुह नामक उपभोक्ता भण्डार वेलायतमा स्थापना भयो । १९औँ शताब्दीको मध्यतिर जर्मनीका कृषक र मजदुरका समस्या समाधान गर्न राइफेजन र शुल्जको प्रयत्नबाट ऋण सहकारीको स्थापना भयो । त्यस्तैगरी सन् १८६९ मा कृषि सहकारी र सन् १८८२ मा दुग्ध सहकारी डेनमार्कमा स्थापना भयो । सन् १८९५ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको गठन भएको थियो (डिभिजन सहकारी कार्यालय, २०७३)।

नेपालको सन्दर्भमा यहाँ प्रचलित केही प्राचीन रुपमा सामुहिक काम गर्ने प्रथालाई सहकारीतामा आवद्ध गरिदै आएको छ । पहाडी भेगमा पर्मा, धर्म भकारी, पश्चिमि भेगमा ढिकुरी र उपत्यकामा नेवारी समुदायको गुठी/मंकाखल जस्ता सामुहिक क्रियाकलाप कायम रहेको पाइन्छ भने देशका कृषक, कालिगढ, कम पूँजीवाल र निम्न आयवर्ग श्रमिक, भूमिहीन तथा बेरोजगार र सामाजिक कार्यकर्ताले सर्वसाधारण उपभोक्ताको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारीताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरुको गठन र संचालनको व्यवस्था गर्ने उद्देश्य लिई सहकारीको विकास गर्ने लक्ष्य रहेको छ (डिभिजन सहकारी कार्यालय, २०७३) ।

नेपालमा वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि सहकारीको माध्यमबाट देश विकास गर्नका लागि विभिन्न प्रयासहरूको थालनी भयो । वि.सं. २०१० सालमा तत्कालीन योजना विकास तथा कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभागको स्थापना गरिएको थियो । वि.सं. २०११ सालमा सहकारी अवधारणा अनुरूप बहुमुखी विकास योजना प्रारम्भ स्वरूप सहकारीताको महसुस गरियो । वि.सं. २०१३ साल चैत २० गते चितवन जिल्लाको शारदानगर स्थित राप्ति दुनमा बाढी पहिरो पीडित समुदायलाई राहत पुरयाउने उद्देश्यले बखान सहकारी संस्था लिमिटेडको स्थापना भयो । यस सहकारी संस्था अन्तर्गत १३ वटा ऋण सहकारी संस्थाको स्थापना भएको थियो । वि.सं. २०१५ सालमा सहकारी विभाग ग्रामिण विकास बैंकको प्रशासनिक नियन्त्रणमा राखी सहकारी सम्बन्धी कार्यहरू अगाडि बढाइयो । ती स्थापित सहकारीहरूलाई व्यवस्थित गर्न र सहकारी अभियानलाई अगाडि बढाउनको लागि वि. सं. २०१८ सालमा गठित साभा लिमिटेडको प्रयासबाट सहकारीलाई कृषि क्षेत्रका साथै गैरकृषि क्षेत्रमा समेत क्रियाशील बनाउन विभिन्न क्षेत्रमा सहकारी संस्थाको प्रवर्द्धन गर्ने कार्यको थालनी गरियो (सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र, २०६९) ।

सहकारी संस्थाका सञ्चालक, कर्मचारी र सदस्यहरूलाई तालिम र प्रशिक्षण दिनका लागि वि.सं. २०१९ सालमा सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरियो । वि.सं. २०२० सालमा सहकारी बैंक ऐन २०१९ अन्तर्गत साभा प्रकाशन, साभा भण्डार, साभा यातायातको गठन गरिए पनि सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण रह्यो । वि.सं. २०२५ सालमा सहकारी विभाग अन्तर्गतका संस्थाहरूको प्रशासन भूमिसुधार मन्त्रालयबाट भूमिसुधार विभागलाई सुम्पिए पनि वि.सं. २०२६ सालमा सहकारी विभागको पुनः गठन गरियो । वि.सं. २०२७ सालमा सहकारी सुदृढीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत सहकारी संघ संस्थाहरूको व्यवस्थापन कृषि विकास बैंकलाई दिइयो । वि.सं. २०३३ सालमा ग्रामीण विकासका लागि संस्थागत विकास गर्ने साभा कार्यक्रम लागू गरियो । वि.सं. २०३५ सालमा सहकारी संघ संस्थाहरूको व्यवस्थापन कृषि विकास बैंकबाट संघ संस्थाकै सञ्चालक समितिलाई जिम्मा दिइयो । वि.सं. २०३७ सालमा साना किसान साभा संस्थाको गठन भयो । वि.सं. २०४१ सालमा साभा संस्था ऐन जारी भयो र पुनः २०४३ सालमा साभा संस्था नियमावली जारी भयो । बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना पछि वि.सं. २०४८ मा सहकारी ऐन र २०४९ मा सहकारी नियमावली लागू भयो । वि.सं. २०५४ सालमा राष्ट्रिय सहकारी संघ अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको सदस्य बन्न सफल भयो । वि.सं. २०५७ सालमा कृषि मन्त्रालय कृषि तथा

सहकारी मन्त्रालयमा परीणत भयो र वि.सं. २०६० सालमा राष्ट्रिय सहकारी बैंकको समेत गठन भयो । वि.सं. २०६९ सालदेखि सहकारीलाई सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको मातहत ल्याइएको छ (सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र, २०६९) ।

तेह्रौँ त्रिवर्षीय योजना अनुसार, सहकारी क्षेत्रको विस्तारका लागि भएका प्रयासहरूले गर्दा करिब २६,५०० प्रारम्भिक सहकारी संस्था, ६६ जिल्ला सहकारी संघ, १५७ विषयगत जिल्ला सहकारी संघ, १७ वटा विषयगत केन्द्रीय संघ, विभिन्न जिल्लामा गरी २९ वटा शाखा सहितको राष्ट्रिय सहकारी बैंक र सबैभन्दा उच्च तहमा राष्ट्रिय सहकारी संघ रहेको छ । सहकारीमा ४० लाख भन्दा बढी सदस्यहरू रहेका छन् भने महिला सदस्य ४२ प्रतिशत रहेका छन् । नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा सहकारी क्षेत्रको योगदान ३ प्रतिशत रहेको अनुमान छ भने ५० हजार भन्दा बढीलाई प्रत्यक्ष र ७ लाख भन्दा बढीलाई अप्रत्यक्ष रोजगारीको अवसर मिलेको छ । सहकारीको बाहुल्यता सहरी क्षेत्रमा बढी भएपनि सबै जिल्लामा सहकारी संस्थाको अनुगमन र नियमन गर्ने प्रणाली सुरुवात भएको छ । सहकारी क्षेत्रको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धनका लागि सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको स्थापना भएको छ । राष्ट्रिय सहकारी नीति २०६९ मार्फत यो क्षेत्रको विकासलाई बहुआयामिक र गतिशील बनाउने प्रयास गरिएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७०) ।

नेपालमा सहकारी संघ संस्थाहरूको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा २०७३ असार मसान्तसम्म संचालनमा रहेका सहकारी संस्थाहरू बचत तथा ऋण, बहुउद्देश्यीय, कृषि, दुग्ध, विद्युत, उपभोक्ता, तरकारी तथा फलफूल, चिया, कफि, जडिबुटी, मौरीपालन, संचार, स्वास्थ्य, उखु, जुनार र अन्य गरी १६ प्रकारका सहकारीहरू संचालनमा रहेका छन् । सहकारी संस्थाहरूको जम्मा संख्या ३३,५९९ रहेको छ । यी संस्थाहरूमा १,४२,२०४ जना पुरुष र ८९,६१८ जना महिला गरी जम्मा २,३१,८२२ जना संचालक र २९,४४,५३९ जना पुरुष र ३०,८६,३१८ जना महिला गरी जम्मा ६०,३०,८५७ जना सदस्यहरू रहेका छन् । जसमा शेयर पुँजी रु.७,१३,५७,८८२ हजार, कुल निक्षेप रु. २९,५७,२७,८०२ हजार र जम्मा लगानी रु. २८,९८,२५,०४१ हजार रहेको छ । सहकारी संस्थाहरूले २६,६९३ महिला र २९,७८२ पुरुष गरी ५६,४७५ जनालाई प्रत्यक्ष रोजगारी प्रदान गरेको छ (सहकारी विभाग, २०७३) ।

१.२ समस्याको कथन(Statement of the Problem)

नेपाल अल्पविकसित कृषिप्रधान देश हो । नेपालका अधिकांश मानिसहरु ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार यस देशको कुल जनसङ्ख्याको २५.१६ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनी रहेको छ । नेपाल कृषिप्रधान देश भएतापनि यहाँका ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक पक्षहरुको पूर्ण विकास हुन सकेको छैन । ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक कारोबार गर्ने संस्थाहरु कम भएको सन्दर्भमा सहकारी संस्थाहरु प्रमुख संस्थाका रुपमा स्थापित भईरहेका छन् । विभिन्न किसिमका सहकारी संस्थाहरुले यस क्षेत्रमा निक्षेप संकलन, कर्जा प्रवाह, उत्पादन, बजार प्रवर्द्धन र रोजगारी सिर्जना आदि कार्यहरु गरीरहेका छन् । तर सहकारी सम्बन्धी चेतनाको कमीका कारण धेरै मानिसहरु साहू महाजनबाट चर्को ब्याजदरमा ऋण लिएर परिवार चलाउन बाध्य छन् । राजनीतिक पूर्वाग्रह, नातावाद, ज्ञान, सीप र तालिमको कमी आदि कारणले सहकारी संस्थाहरुमा निम्न वर्गको सहभागिता कम छ भने निर्णय प्रक्रियामा पनि चलाख मानिसहरुको मात्र बोलवाला रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा खुलेका सहकारी संस्थाहरुमा विकृति र विसंगति पनि बढ्दै गइरहेको छ ।

सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्र पुग्न नसकेको आर्थिक- सामाजिक क्षेत्रमा सहकारीको योगदान रहन्छ । सहकारी क्षेत्रलाई लघुवित्त कारोबारसँगै उत्पादन, बजारीकरण र सेवा प्रवाहमा संलग्न गराई उत्पादनमूलक कार्यमा संलग्न गराउनुपर्ने आवश्यक रहेको छ । यसले छरिएर रहेका विभिन्न सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्र पुग्न नसकेका क्षेत्रमा सहकारीको माध्यमबाट बढी प्रभावकारी हुनसक्ने श्रम, सीप, प्रविधि र पुँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादन, उत्पादकत्व र रोजगारी वृद्धिबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान दिन सक्छ । खासगरी कृषि क्षेत्रमा सहकारीले गरेको योगदान प्रशंसनीय रहेको छ । सहकारी क्षेत्रले थप सम्भावित क्षेत्रहरुमा आफ्नो उपस्थिति नदेखाइसकेको हुनाले यसको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धन आवश्यक रहेको छ ।

सहकारी संस्थामा मानिसहरु आवद्ध भई आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरुमा आफूलाई साथै राष्ट्रलाई नै विकसित तुल्याउन सक्षम हुँदै आएका छन् । सहकारी संस्थाले विशेषत आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक सेवा सुविधाबाट वञ्चित रहेका समुदायबाट पिछडिएका गरिब, दलित, जनजाति तथा महिलाहरुको जीवनस्तर सुधार गर्दै आएको छ । सहकारीताको माध्यमबाट मानिसहरुमा एक आपसमा सहयोगको भावना

विकास गराई विभिन्न किसिमका आयमूलक व्यवसायहरुमा संलग्न गराउन प्रोत्साहन गर्नका साथै मानिसमा चेतनाको विकास र विस्तार गराई शिक्षाको उज्यालो घामबाट वञ्चित नहुन सहकारी संस्थाले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको तीन खम्बा अन्तर्गत सरकारी, सहकारी र निजी क्षेत्रलाई लिएको पाइन्छ । जसमा सहकारीलाई अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण खम्बाको रूपमा स्वीकार गरी कानुनी र संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ । वर्तमान समयमा सहकारी संघ संस्थाको विकास सङ्ख्यात्मक रूपमा तिब्र वृद्धि भइरहे पनि सहकारी क्षेत्रमा गुणात्मक हिसाबले उल्लेखनीय परिवर्तन भएको देखिदैन । सहकारी संस्थाहरुले आफ्ना सदस्यहरुको आर्थिक तथा सामाजिक उन्नतिलाई विशेष जोड दिनु पर्दछ । यस अध्ययनबाट सहकारी संस्थामा संलग्न भएका सदस्यहरुको आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छु ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य(Objective of the Study)

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्न अनुसार रहेका छन् :

१. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउनु ।
२. सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरुको आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु ।
३. सहकारी संस्थामा संलग्न हुने र नहुने सदस्यहरुको पारीवारिक आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको तुलना गर्नु ।

१.४ अनुसन्धनात्मक प्रश्नहरु(Research Questions)

यस अध्ययनको अनुसन्धनात्मक प्रश्नहरु यसप्रकार रहेका छन् :

१. के सहकारी संस्थामा रहेका सदस्यहरुको आर्थिक अवस्थामा सुधार आएको छ ?
२. सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरुको बालबालिकाहरुको शैक्षिक अवस्था कस्तो रहेको छ ?
३. सदस्यहरुले आयमूलक तालिम पाएका छन् ?
४. सहकारी संस्थाका समस्याहरु केके छन् ?
५. सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुका समस्याहरु के के छन् ?

६. सहकारी संस्थामा संलग्न र असंलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक र बालबालिकाहरुको शैक्षिक अवस्था कस्तो रहेको छ ?

१.५ अध्ययनको महत्व(Importance of the Study)

सर्वसाधारण मानिसहरुको आयआर्जनमा वृद्धि गर्ने संगठित समुह सहकारी हो । यो सेवामुखी भावनाबाट प्रेरित एक साभ्ना संस्था भएकाले समुदायका सम्पूर्ण मानिसहरु पिछडिएको वर्ग र समुदायको भावनालाई विना भेदभाव राष्ट्रिय स्तरसम्म पुऱ्याउन सहयोग पुग्दछ । यसले मानिसहरुमा म को सट्टा हामी भन्ने भावनाको विकास गराई आत्मबल बढाउने कार्य गर्दछ । यस्ता संस्थाहरु सदस्यहरुको प्रजातान्त्रिक सहभागिता तथा नियन्त्रणमा संचालन हुने र सेवाग्राही नै सदस्य हुने अवस्था रहेकाले यस्ता संस्थाहरुले लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको स्थापना गर्न र स्थानीय स्तरमा सदस्यहरुको आर्थिक गतिविधिलाई निश्चित दिशा प्रदान गर्न सक्दछन् । सहकारी संघ संस्थाहरुले स्थानीय स्तरमा सहकार्यको माध्यमबाट आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको विकासमा जोड दिने गर्दछ । सहकारीताको माध्यमबाट उत्पादनमा वृद्धि, पूँजी निर्माण एवं आय आर्जनमा वृद्धि भई मूल्यमा स्थिरता एवं उपभोग्य खर्चमा कमि भई आर्थिक विकासमा वृद्धि भई प्रतिव्यक्ति आय बढाउन सकिन्छ । सहकारीताको माध्यमबाट सदस्यहरुको विचार आदानप्रदान हुने एवं सामुहिक भावनाको विकासबाट सदस्यहरुमा सामाजिक, आर्थिक, व्यवस्थापकीय ज्ञानमा वृद्धि हुन्छ, साथै आर्जित आयलाई समुचित उपभोग गर्न वास्तविक ज्ञान दिलाउन सहयोग पुग्दछ ।

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स. वडा नं. ६, हुलाकेमा स्थापित श्रमजीवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले शेयर सदस्यहरुको आर्थिक तथा पारिवारिक शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याउन सदस्यहरुलाई विभिन्न सेवा र सुविधाहरु प्रदान गरेको छ । यस अध्ययनबाट सहकारी संस्थामा रहेका सदस्यहरुको आर्थिक उपलब्धिको स्तर, सहकारीले प्रदान गरेका सेवा र सुविधा, सदस्य र उनीहरुका बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था र यसमा सहकारीले पारेको प्रभाव, हासिल भएको उपलब्धी र सहकारीका समस्याहरुको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ । अध्ययनबाट निकालिएको निष्कर्षले सहकारीका सदस्यहरुको आर्थिक र शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्याउन, सहकारीभन्दा बाहिर रहेका व्यक्तिहरुलाई संस्थामा आवद्ध हुने किसिमको

ज्ञानको विस्तार गर्न र सहकारी सम्बन्धी थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न सघाउ पुग्नेछ । यस अध्ययनको महत्वलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१. सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा आएको सकारात्मक सुधारले सहकारीको पहुँच नपुगेको ठाउँमा सहकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न मद्दत पुग्ने,
२. सहकारी सम्बन्धी चेतना नभएका मानिसहरूमा चेतनाको विकास,
३. सहकारी सम्बन्धी थप अध्ययन र अनुसन्धान गर्न सहयोग,
४. यस सहकारी संस्थामा भएका कमि कमजोरी, समस्या र चुनौतिको पहिचान गरी समस्या समाधानका उपायहरू अपनाउन सहयोग ।

१.६ अध्ययनको सीमा(Limitations of the Study)

यस अध्ययनको सीमा निम्नानुसार रहेका छन् :

१. यस अध्ययनमा दोलखा जिल्ला फस्कूगा.वि.स.लाई मात्र लिइएको छ ।
२. यस अध्ययनमा दोलखा जिल्लाको फस्कूगा.वि.स. मा रहेका विभिन्न सहकारी मध्ये वडा नं. ६ मा रहेको श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई मात्र लिइएको छ ।
३. यस अध्ययनमा यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरू र संलग्न नभएका मानिसहरूको आर्थिक पक्ष अन्तर्गत पारिवारिक आम्दानी र खर्चको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।
४. यस अध्ययनमा यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरू र संलग्न नभएका मानिसहरूको शैक्षिक पक्ष अन्तर्गत उनहरूका बालबालिकाले अध्ययन गर्ने विद्यालयको किसिम र शिक्षामा गरिएको खर्चको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।
५. यस अध्ययनमा यस संस्थाले शेयर सदस्यहरूलाई वचत गर्ने र लगानी गर्ने कार्यमा पुऱ्याएको सुविधाको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

६. यस अध्ययनमा यस संस्थाको आ.व. २०७१/०७२ र आ.व. २०७२/०७३ सम्मको कारोबारको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।
७. यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनका औजारहरुप्रश्नावली, अवलोकन फराम र छलफल निर्देशिकामा सिमितगरिएको छ ।
८. यस अध्ययनलाई प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कमा मात्र सिमित गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)

यस अध्ययनको संगठनात्मक प्रक्रियामा पाँच वटा अध्यायहरु रहेका छन् । अध्याय एकमा परिचय खण्ड अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अनुसन्धान प्रश्न, अध्ययनको महत्व, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको संगठन, मुख्य शब्दावलीको परिभाषासमावेश गरिएको छ । अध्याय दुईमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन अन्तर्गत सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन, अनुसन्धान साहित्यको समिक्षा, साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको प्रयोग, अनुसन्धान अन्तर, अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा र कार्यात्मक ढाँचा रहेको छ । अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधि, अध्ययनको ढाँचा, तथ्याङ्कका स्रोतहरु, जनसंख्या, नमुना र नमुना छनोट, तथ्याङ्क संकलनका औजार तथा विधिहरु र तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया रहेको छ ।

अध्याय चार अन्तर्गत तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या रहेको छ । जस अन्तर्गत दोलखा जिल्ला र फस्कू गा.वि.स. को परिचय, सामाजिक आर्थिक र शैक्षिक अवस्था, सहकारी संस्थाको वर्तमान अवस्था, संस्थाले सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव आदि रहेको छ । अध्याय पाँचमा निष्कर्ष, प्राप्ति र सुझावहरु उल्लेख गरिएको छ । यस संगै अध्ययनको सिलसिलामा उपयोगमा ल्याइएका अनुसूची तथा सन्दर्भ सूचीलाई समेत समावेश गरिएको छ ।

१.८ मुख्य शब्दावलीको परिभाषा (Definitions of Key Terms)

- जनसङ्ख्या - अध्ययन क्षेत्रमा रहेको कुल जनसङ्ख्या
- नमुना - कुल जनसङ्ख्याबाट छनोट गरिएको प्रतिनिधिमूलक समूह
- अन्तर्वार्ता - दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरुबीच आमने सामने बसेर गरिने कुराकानी

आम्दानी	- वस्तु तथा सेवा विक्रि गरेबापत प्राप्त रकम
खर्च	- वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा भुक्तान गरिएको रकम
वचत	- आम्दानी र खर्च बीचको अन्तर
साक्षर	- साधारण लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्ति
निरक्षर	- साधारण लेखपढ गर्न नसक्ने व्यक्ति

अध्याय : दुई(CHAPTER-TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन(Review of Related Literature)

यस अध्ययनमा अनुसन्धान शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तक, जर्नल, अनुसन्धान प्रतिवेदन लगायत अन्य अप्रकाशित अभिलेखहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। यो प्रस्तावना तयार गर्दा पुनरावलोकन गरिएका अभिलेखहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरीएको छ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन(Review of Theoretical Literature)

नेपाल राष्ट्र बैंक, (२०६६) का अनुसार बेलायतमा अठारौँ शताब्दीमा ठूलो औद्योगिक क्रान्ति भयो। यसको परिणाम स्वरूप घरेलु उद्योगको ठाउँमा ठूला उद्योगको स्थापना भई आधुनिक यन्त्र उपकरणको प्रयोगले बेरोजगारी बढ्यो। अस्वस्थ वातावरण, कम ज्याला र बढी कामका कारण पूँजीपतिहरूको चरम शोषणबाट पिडीत बेलायतका मजदुरहरू आफ्ना हकहितको संरक्षण गरी गरिबीको उन्मुलन गर्न रोजगारीको लागि एकआपसमा संगठित हुन थाले। पूँजीवादी क्रान्तिले उत्पन्न गरेको विभिन्न चुनौतीहरू र सम्भावनाका बारेमा बहस हुन थाल्यो। प्रसिद्ध अर्थशास्त्रीहरू एडम स्मिथ र रिकार्डोले प्रतिस्पर्धाको सिद्धान्तलाई बढी महत्व दिए भने रोवर्ट ओवेनले न्याय र समानतालाई जोड दिए। त्यसैले उनलाई आधुनिक सहकारीका जनक मानिन्छ। यसै क्रममा बेलायतका रोचडेलीहरूले सन् १८४४ मा रोचडेल अग्रदुत समूह नामक उपभोक्ता भण्डारका रूपमा सहकारीको स्थापना गरे। यही नै विश्वको पहिलो सहकारी मानिन्छ। बेलायतमा अन्य सहकारी भन्दा उपभोक्ता भण्डार बढी सफल भएको पाइन्छ। १९ औँ शताब्दीमा डेनमार्कमा जमिनदारबाट किसानहरू पिडीत भएकाले यो समस्या समाधान गर्न कृषि सहकारीको जन्म सन् १८६९ मा भयो।

कृषि विकास बैंक, (२०५४) का अनुसार नेपालमा पहिलो पञ्च वर्षीय योजनामा सहकारी संस्थाको गठन तथा कार्य संचालनलाई व्यवस्थित बनाउन तत्कालीन श्री ५ को सरकारबाट वि.सं. २०१३ सालमा कार्यकारी आदेश जारी भई अस्थायी कानूनको व्यवस्था गराइयो। यसै बमोजिम चितवन जिल्लामा राप्ती दुन बहुमुखी विकास योजना अन्तर्गत वि.सं. २०१३ सालमा पहिलो ऋण सहकारीको रूपमा बखानपुर सहकारीको स्थापना भयो। यस सहकारीको सफलताबाट प्रोत्साहित भई सहकारीको कार्य ऋण कारोबारमा मात्र सिमित नराखी ऋण, कृषि सामग्री आपूर्ति, कृषि उत्पादन खरिद बिक्रि आदि बहुमुखीप्रकृतिमा

विस्तार भएको पाइन्छ । पहिलो योजनाको अन्त्यमा सहकारी संघ संस्थाको संख्या ३७८ पुगेको थियो ।

ठकुरी,(२०६७) का अनुसार वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउनको लागि, उत्पादन क्षेत्रमा सहकारी शक्तिलाई क्रियाशील बनाउन, प्रशोधन उद्योगको विस्तार गर्न, डेरी क्षेत्रको विकास गर्न, समग्र कृषि क्षेत्रको विकास गर्न, तरकारी तथा फलफुल, पशुपालन, मौरी, चिया, कफी, उखु उत्पादन तथा प्रशोधन कार्य विस्तार गर्न, शिक्षा,स्वास्थ्य, निर्माण क्षेत्रमा प्रभावकारिता ल्याउन, विद्युत उत्पादन तथा वितरणमा प्रभावकारीता ल्याउन, सूचना तथा सञ्चारको विकास गर्न, वीड विजन, मलको आवश्यक उत्पादन तथा आपूर्ति गर्न र समग्र विकासको गति अघि लैजान आवश्यक नीतिगत, कानुनी र वित्तीय पूर्वाधार निर्माणमा अघि बढ्न सशक्त भूमिका आवश्यक पर्छ । सहकारी क्षेत्रबाट स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माण तथा अर्थतन्त्रमा लोकतान्त्रिक आधार स्थापित गरेर मात्र नेपाली समाज आर्थिक गरिबी र मानवीय गरिबीबाट मुक्त हुन सक्दछ । सहकारी क्षेत्रले केवल आर्थिक विकासमा मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय सन्तुलन सहितको विकासलाई मुख्य दार्शनिक आधार मान्ने भएकाले हाम्रो सांस्कृतिक आचरण सहितको विकासमा जोड दिन्छ । हाम्रा व्यवहार, आचरण, शैली, दिनचर्या समेतमा परिवर्तन हुन जरुरी छ । यी सबै कार्य गर्न प्रत्येक व्यक्तिभित्र भएको मानवीय दक्षता, क्षमता र योग्यता प्रस्फुटन हुने वातावरण निर्माण गर्ने गरी तालिम, प्रशिक्षण र प्रविधि मार्फत आम सदस्यमा पुऱ्याउन जरुरी छ । सहकारी आर्थिक मोडल अपनाउने कतिपय मुलुकमा भएका विकासले यस कुरालाई पुष्टि गर्दछ । भारतको श्वेत क्रान्तिमा सहकारी क्षेत्रको योगदान, जापान तथा इजरायलको कृषि क्रान्ति यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । यसले यस संक्रमणको अवस्थामा हामीले तीन खम्बे अर्थनीतिलाई व्यवहारमा उतार्न सकेमात्र मुलुकको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्भव छ।

सहकारी विकास बोर्ड, (२०६६) का अनुसार दोस्रो त्रिवर्षीय योजना (२०१९-२०२२) मा केन्द्रीय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना भयो । सहकारी संस्थाका कर्मचारी तथा सहकारी विभागमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने कार्यमा यो केन्द्रको योगदान छ । यसै अवधिमा सहकारी बैंक ऐन जारी भयो । वि.सं. २०२० मा सहकारी बैंकको स्थापना भयो त्यसैगरी स्वस्थ्य सेवाको गठन, साभा प्रकाशन, साभा भण्डारको स्थापना, साभा यातायात

सहकारी संस्थाको गठन गरियो । यस योजना अवधिमा ४४ जिल्लामा सहकारी कार्यक्रम विस्तार भयो । यस अवधिमा १२३ संघसंस्था पुगेका थिए ।

कृषि विकास बैंक, (२०५६) को अनुसार हाम्रो जस्तो अल्पविकसित ग्रामीण र सहरी क्षेत्रमा गरिब र न्यून आर्थिक क्षमतालाई सहकारीको सिद्धान्त अनुसार एकजुट गरी सिर्जित सामुहिक शक्तिद्वारा उद्योग व्यवसायको प्रवर्द्धन एवं सामुहिक सेवाहरूको विस्तार, कृषि, उद्योग र घरेलु इलमको प्रवर्द्धन गरी ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई क्रियाशील गराउनु उत्तिकै आवश्यक छ ।

कृषि विकास बैंक, (२०५६) को अनुसार छैटौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-२०४२) मा साना किसान भूमिहिनहरूको लागि छुट्टै संस्था संचालन गर्ने नीति अनुसार तराइका २० जिल्लामा जम्मा ३२ सहकारी संस्था खोलिए । सहकारी संस्था ऐन २०१६ खारेजी र वि.सं. २०४१ मा साभा संस्था ऐन २०४१ को व्यवस्था भयो । जसले राष्ट्रिय स्तरको संघ संगठन हुन सक्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

सहकारी विकास बोर्ड, (२०६६) अनुसार दशौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-२०६४) मा सहकारी बैंकको स्थापना गरियो । यसै योजनामा सहकारी तथा निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा कृषिजन्य वस्तुहरूमा आधारित उद्योग एवं व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्दै आन्तरिक बजार विकासको साथ साथै निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य लिएको थियो ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०६९) अनुसार बाह्रौँ त्रिवर्षीय योजना (२०६७-२०७०) मा सहकारीको माध्यमबाट आम जनताको श्रम, सीप, पुँजी तथा स्रोतलाई सामूहिक हितको लागि संगठित रूपमा परिचालित गरी आर्थिक समृद्धि, सामाजिक रुपान्तरण र समन्वयिक विकासको आधारशिला तयार गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । साथै देशको समग्र विकासमा योगदान गर्न र पर्याप्त मात्रामा रोजगारी सिर्जनागर्नको लागि निजी क्षेत्र तथा समुदायका सहकारी क्षेत्रको साभेदारी हुने अवसरको सिर्जनागर्न र निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रको हित सुनिश्चित गर्दै साभेदारहरूको बीचमा जोखिम प्रतिफलको उचित हिस्सा वितरण हुने व्यवस्थालाई जोड दिएको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७३) अनुसार सहकारी क्षेत्रमा ३२,६६३ विभिन्न प्रकृतिका प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरू र ७० ओटा जिल्ला सहकारी संघहरू, २५३ विषयगत सहकारी

संघहरु, २० ओटा विषयगत केन्द्रीय संघहरु, एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक र शीर्षस्थ निकायका रूपमा राष्ट्रिय सहकारी सङ्घ लिमिटेड क्रियाशील छन् । यस क्षेत्रमा ४६ प्रतिशत महिला सहित ५१ लाख आम समुदाय संलग्न रहेको तथा शेयर पुँजी रु. ६३ अर्ब, बचत रु. २ खर्ब २ अर्ब र लगानी रु. १ खर्ब ८८ अर्ब रहेको छ । मुलुकको ७५ ओटै जिल्लामा सञ्जाल विस्तार भएको यस क्षेत्रले विपन्न वर्ग, महिला, दुर्गम क्षेत्र, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलित, अपांगता भएका व्यक्ति, अल्पसंख्यक सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई समेट्न सफल भएको छ।

सहकारी विभाग,(२०७४) अनुसार विभिन्न कारोवारसँग सम्बन्धित ३३,५९९ वटा प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरु, ६९ वटा जिल्ला संघ, २५६ वटा विषयगत जिल्ला संघ, २० वटा विषयगत केन्द्रीय संघ र राष्ट्रिय संघ गरी जम्मा ३४६ वटा संघहरु र एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक समेत क्रियाशील रहेका छन् । समग्र वित्तीय क्षेत्र एवं मुलुकको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा सहकारी क्षेत्रको योगदान क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको छ । वि.सं. २०७३ साल असारसम्म नेपालभर संचालित सहकारी संस्थाको शेयर पुँजी रु. ७१ अर्ब पुगेको छ भने बचत निक्षेप रु. २९५ अर्ब र लगानी रु. २८९ अर्ब पुगेको छ । ५६,४७५ जना विभिन्न तहको जनशक्तिलाई प्रत्यक्ष रोजगारी उपलब्ध गराएको छ । विभिन्न पेशा, उद्योग, व्यापार, सेवा र व्यवसाय मार्फत लाखौं व्यक्तिहरुलाई अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी दिएको छ । यसैगरी वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्नका अतिरिक्त नेतृत्व विकास, सामाजिक एकीकरण, उद्यमशीलता प्रवर्द्धन, सामुदायिक सशक्तिकरण तथा गरिबी निवारणमा सहकारीको योगदान उल्लेखनीय रहँदै आएको छ।

२.२ अनुसन्धान साहित्यको समिक्षा(Review of ResearchLiterature)

कोइराला, (२०६६) का अनुसार सहकारी प्रत्येक वर्ग, समुदाय र क्षेत्रका व्यक्तिलाई सामुहिक भावनाका साथ व्यक्तिगत उन्नति प्रगतिमा अगाडी बढाउने लक्ष्य बोकेर आएको विशुद्ध सामाजिक संस्था हो । समाजमा विद्यमान विभिन्न प्रकारका असमानतालाई हटाई सबै सदस्यहरुलाई एकताको सुत्रमा आवद्ध गराई राष्ट्र निर्माणमा सबैको उपस्थिति र सक्रियता बढाउने स्वच्छ अभियान हो यसको माध्यमबाट जनतामा परिवर्तित समय अनुरूपको सशक्तिकरण आउछ । प्रत्येक रूपमा व्यक्तिगत स्वामित्व रहेको, सबैको सहकार्य हुने, सामाजिक विकासलाई मुख्य उद्देश्य बनाएको, सीप एवं आर्थिक सहयोगको माध्यमबाट

फुर्सदको समय हुनेलाई समयको सदुपयोग स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा गराउने एकमात्र पवित्र संस्था सहकारी हो ।

पौड्याल, (२०६६) को एक अध्ययन अनुसार सहकारी भनेको त्यस्ता मानिसहरूको संगठन हो जुन स्वेच्छिक रूपमा एकजुट भई आफ्ना समान आर्थिक, सामाजिक आवश्यकता र आकांक्षाको परिपूर्ति प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण प्रणालीमा आधारित पद्धति मार्फत गर्न चाहन्छन् । यसमा म को सट्टा हामी र हाम्रो लागि आर्थिक, सामाजिक उद्यम गरौं भन्ने मूल आदर्श रहेको हुन्छ । सामुहिक प्रयासद्वारा मानव जीवन पद्धतिको हरेक क्षेत्र जस्तै : कृषि, घरेलु, साना उद्योग तथा मझौला व्यवसायहरूको सञ्चालन तथा प्रवर्द्धन सामुहिक सेवाहरूको विकास एवं परिचालन सहकारीको माध्यमबाट हुन सक्छ ।

भट्टराई द्वय, (२०७२) का अनुसार सहकारीको माध्यमबाट सामुहिक हितलाई प्रवर्द्धन गर्न समान हैसियत भएका व्यक्तिहरूको निजी व्यक्तिगत सम्पत्ति, साधन र श्रमको उपयोग हुनुको साथै राष्ट्रिय आयको वितरणमा सघाउ पुग्ने, साहुहरूबाट हुने शोषणबाट बचाउने, जनसाधारणले आर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने अवसर पाउने, हिस्सेदारलाई शेयर अनेक सुविधा र सहूलियत प्राप्त भई देशको आर्थिक विकासमा सघाउ पुग्ने छ ।

Timalsena, सन् (२००३) द्वारा गरिएको एक अध्ययनमा तनहुँ जिल्लाको घाँसिकुवा गा.वि.स.मा सञ्चालित साना किसान विकास कार्यक्रमले त्यहाँका समान आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक स्थिति भएका स्थानीय किसानहरूको आम्दानी तहमा वृद्धि गर्नमा समुह वा संघको गठन, निर्माण र निर्णय गर्नमा आत्मबल बढाउन सकारात्मक योगदान पुऱ्याएको थियो । त्यसैगरी शुद्ध खानेपानी सम्बन्धी टोल सरसफाई, गोबर ग्याँस, स्वास्थ्य शिक्षा सम्बन्धी आधारभुत तालिमहरूको माध्यमबाट जनचेतना फैलाउने कार्यक्रम गरेको थियो । त्यसै कार्यक्रमको माध्यमबाट स्थानीय किसानहरू आर्थिक रूपमा सक्षम हुनुका साथै समुहको माध्यमबाट समुदायको विकासका लागि सामाजिक कार्यक्रम गर्न सक्षम भएका थिए । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा तल्लो तहका मानिसहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक रूपमा सक्षम बनाउनको लागि यस्ता कार्यक्रमहरू ज्यादै नै उपयोगी सिद्ध भएको पाइन्छ ।

अर्याल, (२०६२) को एक अध्ययन अनुसार धादिङ जिल्लाको भूमिस्थान गा.वि.स.मा सञ्चालित साना किसान सहकारी संस्था लि. ले छोटो समयमा नै सदस्य सङ्ख्यामा वृद्धि,

बचत सङ्कलन र ऋण प्रवाहमा वृद्धि गराउनुको साथै धेरै मात्रामा महिलाहरूलाई समेट्न सफल भएको थियो । सहकारीमा सहभागी किसानहरूलाई सस्तो ब्याजदरमा साख सुविधा उपलब्ध गराएकाले उत्पादन कार्यमा सक्रिय भई बढी आमदानी गर्न सक्षम भएको सीपमूलक तालिमले रोजगारीमा वृद्धि भएको थियो । यस कार्यमा समूह निर्माण, समय समयमा बैठक बस्नुपर्ने, बचत गर्नुपर्ने बाध्यता सामुहिक र व्यक्तिगत जमानत जस्ता कारणले पद्धतिगत जटिलताहरू पाइएतापनि यस संस्थामा संलग्न किसानहरूमा सरसफाइमा वृद्धि, सानो सुखी परिवार बनाउने चेतनाको विकास, आधुनिक उपचार गर्ने प्रवृत्तिमा पहिलेको भन्दा विकास हुनुको साथै साक्षरता प्रतिशतमा पनि वृद्धि भएको थियो । यसरी समग्रमा हेर्दा यो सहकारी संस्थाले धादिङका साना किसानहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा सकारात्मक प्रभाव पारेको थियो ।

Chaudhary, (२००८) द्वारा गरिएको एक अध्ययनमा सीराहा जिल्लाको पोखरा विन्दा गा.वि.स.मा स्थापित हिमालय बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को अध्ययनलाई हेर्दा बचतलाई प्रोत्साहन गर्ने, बढी उत्पादन मुखी क्षेत्रमा ऋण प्रदान गर्ने साथै जीवन विमा गर्ने जस्ता उद्देश्य लिएर सहकारी संस्था खोलिएको थियो । त्यहाँ सहकारी स्थापनाले गर्दा स्थानीय जनतामा जनचेतनाको विकास गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन, उच्च सम्बन्धी तालिम दिन, महिला अधिकार, बाल अधिकार सम्बन्धी चेतना फैलाउन सहयोग गरेको थियो । सहकारी संस्थाले महिला साक्षरता बढाउन सहयोग गर्नुका साथै टोल सरसफाई, स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतना, जीवन निर्वाह गर्नका लागि विभिन्न किसिमका उपयोगी सीपहरूको विकास गरेको पाइयो । यसरी हेर्दा सहकारीले पोखरा विन्दा गा.वि.स.को स्थानीय जनताको सम्पूर्ण क्षेत्रको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको पाइयो ।

अधिकारी, (२०६७)का अनुसार सहकारी संस्थाले समुदायमा पारेको आर्थिक र शैक्षिक प्रभावको एक अध्ययनमा सहकारीमा संलग्न भएका पुरुष र महिलाको औसत आमदानीमा १३.२४ प्रतिशतले प्रगतिमा वृद्धि भएको र सहकारीको आमदानीबाट कुल खर्चको २० प्रतिशत खर्च पुरा गरेको छ । त्यस्तै गरी चर्को दरमा साहुमहाजनबाट लिइने ऋण भन्दा सहकारीबाट लिइने ऋणको मात्रा वृद्धि हुँदै गएको छ । सहकारीमा संलग्न हुनुभन्दा अगाडी ५६.८२ प्रतिशत मानिसहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई सामुदायिक विद्यालयमा पढाउने

गरेका थिए भने ७९.५५ प्रतिशत मानिसहरूले निजी विद्यालयमा पढाउने गरेका थिए । सहकारीमा सहभागी हुनुभन्दा अगाडी मासिक ५ हजार भन्दा कम आय प्राप्त गर्ने ३८.६ प्रतिशत घरपरिवार रहेको थियो भने सहकारीमा संलग्न भएपछि १८.२ प्रतिशतमा भरेको छ ।सहकारीमा सहभागी भए पछिको औसत आर्थिक प्रगति १३.२४ प्रतिशत रहेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ ।

शर्मा, (२०६९) गरिबी न्यूनिकरणको सहयात्रीका रुपमा बचत तथा ऋण सहकारीहरू एक अध्ययन विश्लेषण भन्ने शीर्षकमा रुपन्देही जिल्लाका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई छनोट गरी गरिएको अध्ययनमा सन् २०१० सम्मको तथ्याङ्कलाई आधार मानेर गरिएको अध्ययनमा सहकारीको सदस्य हुनु पूर्व र सदस्य भइसकेपछि केही मात्रामा तल्लो तहको आम्दानीका स्तरहरू वृद्धि हुन गई आय वितरणको अवस्थामा सकारात्मक संकेतहरू देखिएको थियो । आय वितरणलाई Gini Coefficientबाट हेर्दा सदस्य हुनु पूर्व ०.४६८५ रहेको र सदस्य भइसकेपछि केही मात्रामा घटेर ०.४१८१ हुन पुगेको पाइएको थियो । जसलाई असमानता घटेर समानता तिर उन्मुख भएको सूचकका रुपमा मान्न सकिन्छ । त्यस्तै गरी अन्य परिवर्तनका सम्बन्धमा हेर्दा ५९ प्रतिशत महिलाको सामाजिक सहभागितामा वृद्धि भएको र निर्णय प्रक्रियामा ४८ प्रतिशत योगदान पुगेको थियो साथै ३१ प्रतिशतलाई सहकारीले नेतृत्व विकासमा समेत टेवा पुगेको पाइन्छ ।

तिम्सिना,(२०६७) “सहकारी संस्थाले महिलाहरूको आर्थिक तथा उनीहरूको बालबालिकाहरूको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव” शीर्षकमा गरेको अध्ययनमा नमुना छनोटमा परेका सहकारीमा संलग्न भएका महिलाका २५.९३ प्रतिशत बालबालिका सरकारीमा र ६४.८१ प्रतिशत बालबालिका निजी विद्यालयमा पढाएको पाइयो । त्यस्तैगरी सहकारीमा संलग्न नभएका तर्फ ४५.९३ प्रतिशत सरकारी र ११.११ प्रतिशत निजीमा पढाएको पाइयो । यसबाट सहकारीमा संलग्न नहुनेको भन्दा हुनेको ५ गुणा बढी बालबालिकाहरू निजीविद्यालयमा पढाएको निष्कर्ष निकालिएको थियो ।

रिजाल, (२०७२) “बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले कृषकहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव” एक अध्ययन खन गा.वि.स. अर्घाखाँची शीर्षकमा गरिएको अध्ययनमा नमुना छनोटमा परेका सहकारीमा संलग्न ७२ प्रतिशत सदस्यहरूका बालबालिकाहरू निजी विद्यालयमा र २८ प्रतिशत सदस्यहरूका बालबालिकाहरू सरकारी

विद्यालयमा भर्ना गरिएका थिए । त्यसैगरी सहकारीमा असंलग्न ३२ प्रतिशत सदस्यहरूका बालबालिकाहरू निजी विद्यालयमा र ६८ प्रतिशत सदस्यहरूका बालबालिकाहरू सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरिएको पाइयो । यस अध्ययनबाट सहकारीमा संलग्न भएका सदस्यहरूमा संगठनात्मक सामूहिक भावनाको विकास, व्यवसायिक निर्णय क्षमताको विकास भएको निष्कर्ष निकालिएको थियो ।

२.३ साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको प्रयोग(Implication of the Review Literature)

कृषि विकास बैंक, (२०५६) को एक लेख बमोजिम सानै उमेरदेखि विभिन्न कारखानाहरूमा श्रमिकको रूपमा काम गरेका रोवर्ट ओवेनलाई श्रमिकले भोग्नुपर्ने निकट परिस्थितिबारे राम्रो ज्ञान थियो । जसको कारणले नै उपभोक्ता सहकारीको विकास भयो । छिमेकी राष्ट्र भारतमा सहकारीका आधुनिक आन्दोलन सन् १९४० को सहकारी ऐन लागु भएपछि सुरु भएको मान्न सकिन्छ भने चिनमा आधुनिक सहकारी सन् १९१२ मा सुरु भएको मानिन्छ ।

ठकुरी, (२०६७) का अनुसार सहकारी क्षेत्रबाट स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माण तथा अर्थतन्त्रमा लोकतान्त्रिक आधार स्थापित गरेर मात्र नेपाली समाज आर्थिक गरिबी र मानवीय गरिबीबाट मुक्त हुन सक्दछ । सहकारीबाट वित्तीय सेवाको पहुँचको साथसाथै कृषि, पशुपालन, उद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र र समग्र क्षेत्रको विकास गर्न सकिने हुँदा आवश्यक नीतिगत, कानुनी र वित्तीय पूर्वाधार निर्माणमा सशक्त भूमिका आवश्यक पर्छ । सहकारी क्षेत्रले केवल आर्थिक विकासमा मात्र नभई सामाजिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय सन्तुलन सहितको विकासलाई मुख्य दार्शनिक आधार मान्ने भएकाले यी सबै कार्य गर्न प्रत्येक व्यक्तिभित्र भएको मानवीय दक्षता, क्षमता र योग्यता प्रस्फुटन हुने वातावरण निर्माण गर्नेगरी तालिम, प्रशिक्षण र प्रविधि मार्फत आम सदस्यमा पुऱ्याउन जरुरी छ । तीन खम्बे अर्थनीतिलाई व्यवहारमा उतार्न सकेमात्र मुलुकको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्भव छ ।

अधिकारी, (२०६७) का अनुसार काठमाडौँ महानगरपालिका भित्र धेरै सहकारी संस्थाहरू सञ्चालित छन् । यी सञ्चालित सहकारी संस्थाले त्यहाँका जनताहरूको आर्थिक अवस्थामा तीव्र प्रगति भएको छ भने शैक्षिक क्षेत्रमा पनि बढी प्रगतिशील भएका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

Chaudhary, (२००८) द्वारा गरिएको एक अध्ययनमा सीराहा जिल्लाको पोखरा विन्दा गा.वि.स.मा स्थापित हिमालय बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को अध्ययनलाई हेर्दा बचतलाई प्रोत्साहन गर्ने, बढी उत्पादन मुखी क्षेत्रमा ऋण प्रदान गर्ने साथै जीवन विमा गर्ने जस्ता उद्देश्य लिएर सहकारी संस्था खोलिएको थियो । त्यहाँ सहकारी स्थापनाले गर्दा स्थानीय जनतामा जनचेतनाको विकास गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन, उच्चम सम्बन्धी तालिम दिन, महिला अधिकार, बाल अधिकार सम्बन्धी चेतना फैलाउन सहयोग गरेको थियो । सहकारी संस्थाले महिला साक्षरता बढाउन सहयोग गर्नुका साथै टोल सरसफाई, स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतना, जीवन निर्वाह गर्नका लागि विभिन्न किसिमका उपयोगी सीपहरूको विकास गरेको पाइयो । यसरी हेर्दा सहकारीले पोखरा विन्दा गा.वि.स.को स्थानीय जनताको सम्पूर्ण क्षेत्रको विकासमा सहयोग पुऱ्याएको पाइयो ।

शर्मा, (२०६९) ले गरिबी न्यूनिकरणको सहयात्रीको रूपमा बचत तथा ऋण सहकारीहरू भन्ने शीर्षकमा गरिएको एक अध्ययनमा रुपन्देही जिल्लाका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई छनोट गरिएको थियो । त्यस सहकारी संस्थाको सदस्य हुनुपूर्व र सदस्य भईसकेपछि वृद्धि हुन गएको आय वितरणको अवस्थामा सकारात्मक संकेतहरू आएको पाइएको थियो । आय वितरणको अवस्थालाई हेर्दा सहकारीको कारणले असमानता घटेर समानता तिर उन्मुख भएको थियो भने महिलाको सामाजिक सहभागितामा वृद्धि, निर्णय प्रक्रिया र नेतृत्व विकासमा समेत टेवा पुगेको थियो ।

रिजाल, (२०७२) का अनुसार अर्घाखाँची जिल्लाको खन गा.वि.स.मा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले कृषकहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा गरिएको एक अध्ययनमा सहकारीमा असंलग्न अधिकांश कृषकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने सहकारीमा संलग्न अधिकांश कृषकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई निजी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो ।

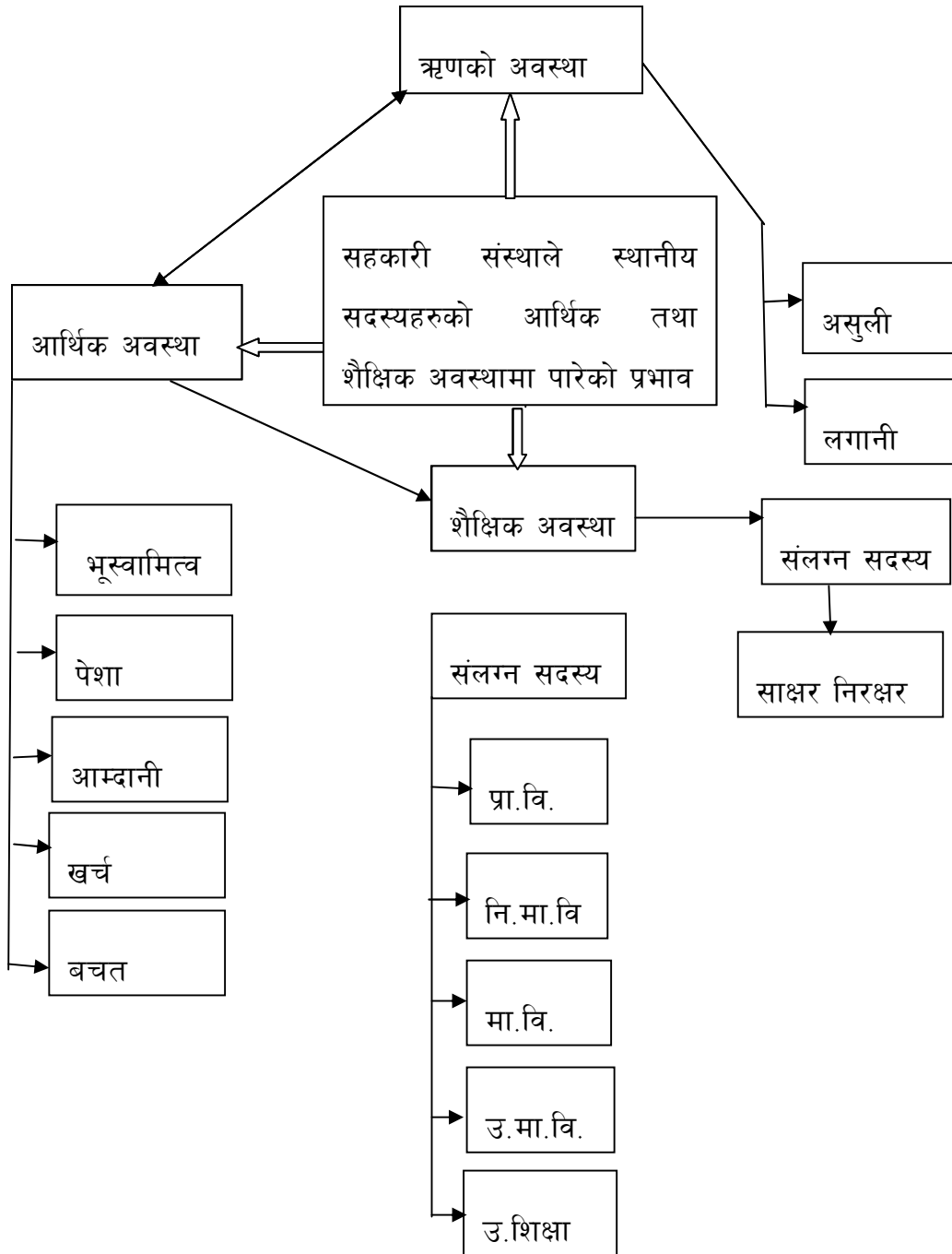
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन पश्चात र यस अध्ययनको बीचमा अनुसन्धान अन्तर यस प्रकार रहेको छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा

शैक्षिक अवस्थामा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा नेपालका विभिन्न जिल्लाका विभिन्न गा.वि.स.मा अध्ययन भइसकेको भएपनि दोलखा जिल्ला अन्तर्गत पर्ने फस्कू गा.वि.स.मा अहिले सम्म यस्तो कुनै अध्ययन भएको छैन । यस अध्ययनमा सहकारी संस्थामा संलग्न भएका सदस्य र संलग्न नभएका व्यक्तिहरुको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा प्रश्नावलीको मात्र प्रयोग नगरी नमुना छनोटमा परेका सदस्यहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा भेटेर उनीहरुको जीवनमा सहकारी संस्थाले पुऱ्याएको फाइदा, आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभाव, शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको यथार्थ तथ्याङ्क लिइएको छ । त्यसैगरी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको बारेमा पनि यथार्थ तथ्याङ्क लिइएको छ । त्यसैले पुनरावलोकन गरिएको साहित्यको भन्दा यस अध्ययनको निष्कर्ष सत्य, यथार्थ, वास्तविक र बढि विश्वसनीय छ भन्ने कुरामा आशावादी रहेको छु ।

२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)

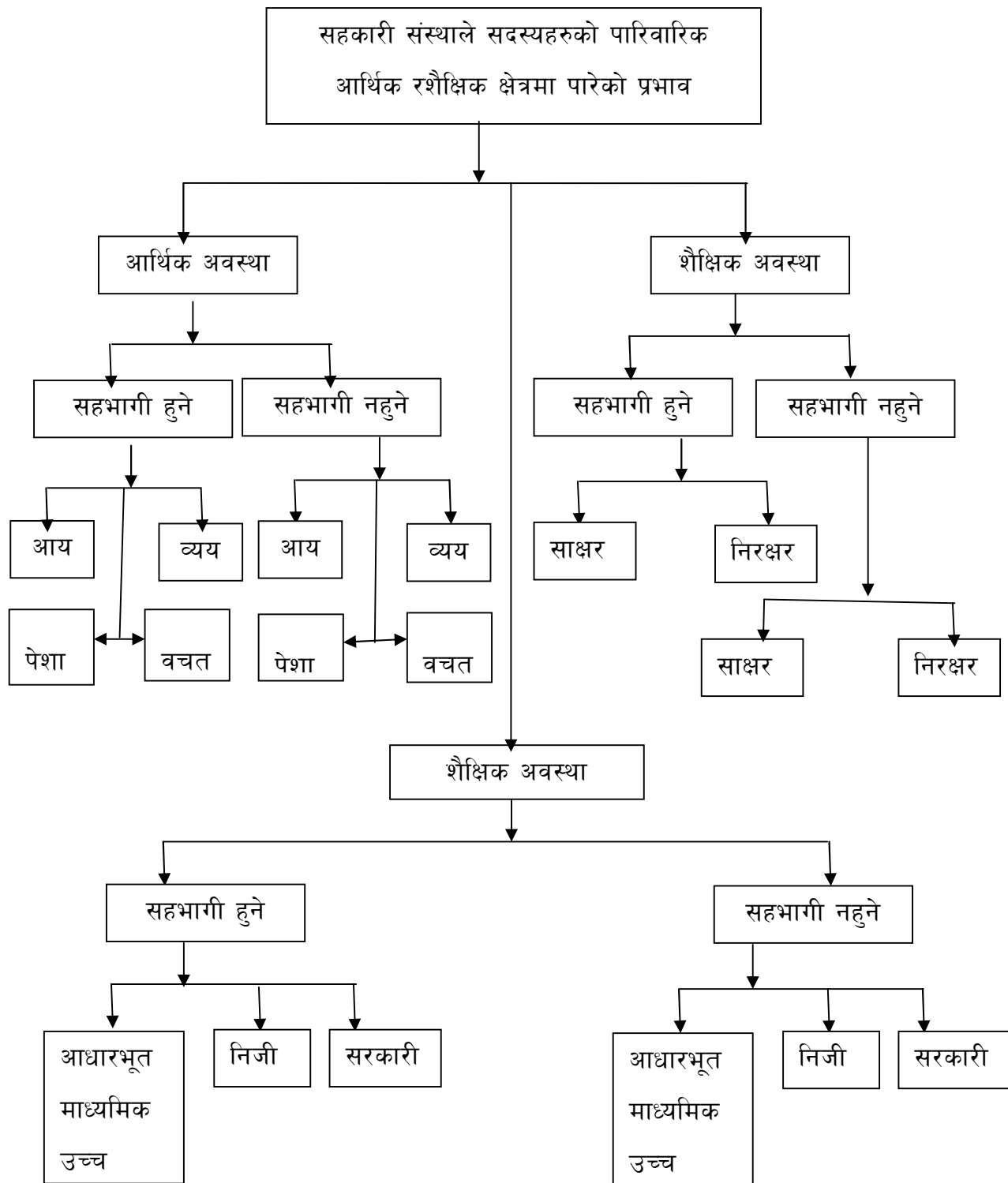
यस अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा यस प्रकार रहेको छ ।

(रिजाल, २०७२)

२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Framework)

यस अध्ययनको कार्यात्मक ढाँचा यसप्रकार रहेको छ ।

अध्याय : तीन(CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधि (Research Methodology)

यस अध्ययनमा समावेश गरिएका अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कको स्रोत, जनसंख्या, नमूना र नमूनाको छनौट प्रक्रिया, तथ्याङ्क संकलनका औजारहरु, तथ्याङ्क संकलनका प्रक्रिया र तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

यो अनुसन्धान व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक ढाँचामा आधारित छ । दोलखा जिल्लाको फस्कू गा.वि.स. वडा नं. ६ मा अवस्थित श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावका लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरिएको छ । यसरी संकलित तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यस अध्ययनमा प्रयोग गरेका प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कको स्वरूप गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै प्रकारको रहेको छ ।

३.२ तथ्याङ्कका स्रोतहरु(Sources of Data)

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनका लागि निम्न अनुसारका तथ्याङ्कका स्रोतहरु प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)

यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोत अन्तर्गत नमूना छनोटमा परेका सदस्यहरु रहेकाछन् । यस अध्ययनमा दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स. वडा नं. ६ मा अवस्थित श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न फस्कू गा.वि.स.का सदस्यहरु, संस्थाका अध्यक्ष तथा पदाधिकारीहरु प्राथमिक तथ्याङ्कका स्रोत हुन् ।

३.२. रद्वितीय स्रोत (Secondary Source)

यस अध्ययनमा द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोत अन्तर्गत डिभिजन सहकारी कार्यालय दोलखाको बुलेटिन, राष्ट्रिय योजना आयोग, केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, आर्थिक सम्प्रेषण, जिविस कार्यालय दोलखा, फस्कू गा.वि.स.कार्यालय, श्रमजिवी सहकारी संस्थाबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्क विभिन्न अप्रकाशित शोधपत्रहरु रहेका छन् ।

३.३ जनसङ्ख्या, नमूना र नमूना छनोट (Population, Sample size and Sampling)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने जनसङ्ख्या र त्यसबाट छनोट गरिएको नमूना र नमूना छनोट प्रक्रिया यसप्रकार छ :

३.३.१ जनसङ्ख्या (Population)

यस अध्ययनमा दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का १,४८९ घरधुरीमध्ये श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा ९०६ घरधुरी संलग्न रहेका छन् । यसगा.वि.स.का ५८३ घरधुरीउक्त सहकारी संस्थामा संलग्न रहेका छैनन् । त्यसैले यस अध्ययनको जनसङ्ख्या १४८९ घरधुरी हो ।

३.३.२ नमूना (Sample size)

यस अध्ययनमा फस्कू गा.वि.स.काका जम्मा १,४८९ घरधुरीमध्येसहकारी संस्थामा संलग्न ९०६ घरधुरीमध्ये जम्मा १५० जना अर्थात १६.५६ प्रतिशत र सहकारी संस्थामा असंलग्न ५८३ घरधुरीमध्ये १५० जना अर्थात २५.७३ प्रतिशत गरी जम्मा ३०० घरधुरीलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । जुन कुल जनसङ्ख्याको २०.१५ प्रतिशत हुन्छ ।

३.३.३ नमूना छनोट प्रक्रिया (Sampling Strategy)

१. यस अध्ययनमा दोलखा जिल्लाको फस्कू गा.वि.स.लाई उद्देश्यमुलक नमूना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरिएको छ । यस क्षेत्रमा सहकारी संस्थाले सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले यस क्षेत्रलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको हो ।

२. यस अध्ययनमा दोलखा जिल्लाकोफस्कू गा.वि.स. वडा नं. ६हुलाकेमा अवस्थित श्रमजिवी वचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा संलग्न १०६ सदस्यहरूमध्ये सम्भावनायुक्त नमुना छनोट अन्तर्गत गोला प्रथाद्वारा १५० जना सदस्यलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । यो कुल जनसङ्ख्याको १६.५५ प्रतिशत हुन आउँछ ।
३. दोलखा जिल्लाकोफस्कू गा.वि.स.मा सहकारी संस्थामा असंलग्न ५८३ घरधुरीमध्ये सम्भावनायुक्त नमुना छनोट अन्तर्गत गोला प्रथाद्वारा १५० जना सदस्यलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । यो कुल जनसङ्ख्याको २५.७३ प्रतिशत हुन आउँछ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका औजारहरू (Tools of Data Collection)

यस अध्ययनमा आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि निम्नलिखित औजारहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.१. प्रश्नावली(Questionnaire)

यस अध्ययनमा प्रश्नावली तथ्याङ्क संकलनको मुख्य साधनको रूपमा रहेको छ । यस अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि प्रश्नावली तयार गरिएको थियो । अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउनका लागि आर्थिक तथा शैक्षिक विवरणहरू प्राप्त हुनेगरी सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूका लागि अनुसूची १ बमोजिमका १५० सेट प्रश्नहरू र संलग्न नभएका व्यक्तिहरूका लागि अनुसूची २ बमोजिमका १५० सेट प्रश्नहरू निर्माण गरी प्रश्नावली तयार गरिएको थियो ।

३.४.२. अवलोकन फाराम(Observation Form)

यस अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ता स्वयं नमुना छनोटमा परेको संस्थाको कार्यालय र सदस्यहरूको घरदैलोमा पुगी उनीहरूको आर्थिक एवं शैक्षिक अवस्थाको अवलोकन गर्न अवलोकन सूची तयार गरिएको थियो । जसको नमुना अनुसूची ३ मा देखाइएको छ ।

३.४.३. छलफल निर्देशिका(Discussion Guide)

यस अनुसन्धानमा लक्षित समूहको छलफलका लागि सहकारी संस्थाका अध्यक्ष लगायत संस्थामा आवद्ध सदस्यहरु र असंलग्न व्यक्तिहरुका लागि छलफल निर्देशिका तयार गरिएको थियो । जसको नमुना अनुसूची ४ मा देखाइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधी तथा प्रविधिहरु (Techniques of Data Collection)

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि निम्नलिखित विधिहरुलाई प्रयोग गरिएको छ ।

१. अर्न्तवार्ता(Interview)

यस अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउनको लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रश्नावली तयार गरी अध्ययनकर्ता स्वयं अध्ययन क्षेत्रमा पुगी प्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।

२. प्रत्यक्ष अवलोकन(Direct Observation)

यस अध्ययनको उद्देश्य पूर्तिका लागि आवश्यक तथ्यांक संकलनका लागि अवलोकनलाई मुख्य विधिको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । उत्तरदाताहरु बस्दै आएको घर, खानेपानी, शौचालय, लवाइखुवाई, बोलिचालीको प्रभाव आदिको सहभागितामूलक अवलोकन गरी आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था पत्ता लगाइएको छ ।

३. लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion)

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नसंस्थामा संलग्न सदस्यहरुमध्ये १० जना सदस्यहरुबीच २०७४ असार २५ गते विहानको १० बजेदेखि ११ बजेसम्म एक घण्टा छलफल सञ्चालन गरिएको थियो । संस्थामा असंलग्न व्यक्तिहरुमध्ये १० जना व्यक्तिहरुबीच सोही दिन दिउसो १ बजेदेखि २ बजेसम्म अनुसन्धानकर्ता स्वयंद्वारा छलफल सञ्चालन गरिएको थियो भने सविना बस्नेतले छलफलका बूँदाहरु टिप्पण सहयोग गर्नुभएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया (Data Collection Procedure)

यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलनको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोतको उपयोग गरिएको छ । सदस्यहरुबाट तथ्याङ्क संकलन गर्न संरचनात्मक प्रश्नावलीको

उपयोग गरिएको छ । अध्ययनकर्ता आफैँ उपस्थित भई तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। आर्थिक अवस्था र शैक्षिक अवस्थाको उपलब्धि विश्लेषण गर्न संस्थामा संलग्न सदस्यहरु र असंलग्न व्यक्तिहरुलाई छलफलमा सहभागी गराइएको छ । यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको राष्ट्रिय योजना आयोग,केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग,राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, डिभिजन सहकारी दोलखाको बुलेटिन, अप्रकाशित शोधपत्रहरु र प्रतिवेदनहरुलाई द्वितीय तथ्याङ्क संकलन प्रक्रियाको रूपमा लिइएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis and Interpretation Procedure)

यस अध्ययनको क्रममा उपलब्ध विभिन्न तथ्याङ्क संकलनका औजार तथा विधिहरु अन्तर्वार्ता, अवलोकन, छलफल आदिबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यसरी प्राप्त तथ्याङ्क तथा विवरणहरुलाई अवस्था र प्रकृति हेरी विभिन्न शीर्षक अनुसार तयार गरी व्यवस्थित तरिकाले प्रस्तुत गर्नको लागि विभिन्न सामान्य विधिहरुको प्रयोग गरी औसत, प्रतिशत र तालिका आदिमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा संकलित तथ्यांकलाई क्रमबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरी निष्कर्ष र सुझावहरु सहित गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिको प्रयोग गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार (CHAPTER FOUR)

४. तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या (Analysis and Interpretation of Data)

प्रस्तुत अनुसन्धानबाट प्राप्त गरेको तथ्याङ्कहरूलाई अर्थपूर्ण बनाइएको छ । प्रारम्भमा संकलन गरिएका कोरा तथ्याङ्कबाट कुनै ठोस सूचना प्राप्त नहुने हुँदा उक्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी स्पष्ट पारिएको छ ।

४.१ दोलखा जिल्लाको परिचय (Introduction of Dolakha District)

दोलखा जिल्ला मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनकपुर अञ्चलमा अवस्थित एक हिमाली जिल्ला हो । जसको पूर्वमा सोलुखुम्बु र रामेछाप, पश्चिममा सिन्धुपाल्चोक र काभ्रेपलाञ्चोक, उत्तरमा चीन र दक्षिणमा रामेछाप जिल्ला पर्दछन् । करिब २,९९९ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा फैलिएको यो जिल्ला समुद्री सतहबाट ७३२ मिटर देखि ७,९३४ मिटर सम्मको उचाइमा रहेको छ । कुल ४८ गा.वि.स. र २ नगरपालिका (हाल ७ गाउँपालिका र २ नगरपालिका) र २ वटा निर्वाचन क्षेत्र भएको यस जिल्लामा अर्धोष्ण देखि समशीतोष्ण किसिमको हावापानी पाइन्छ । हावापानीमा भएको विविधताको कारण जीवजन्तुहरू र वनस्पतिमा समेत विविधता पाइन्छ । यस जिल्लामा प्रशस्त पर्यटकीय स्थल, धार्मिक स्थल र ऐतिहासिक महत्वका ठाउँहरू रहेकाले यसलाई पर्यटकीय विकासको दृष्टिकोणले समेत अगाडि बढाउन सकिने प्रचुर सम्भावना रहेको छ । प्रसिद्ध दोलखा भीमेश्वर मन्दिर, कालिञ्चोक भगवती, देउलिंगेश्वर महादेव, शैलुङ्गेश्वर महादेव, महाकाल भगवती, विगू गुम्बा, चरीघ्याङ गुम्बा, च्छोरोल्या हिमताल, गौरीशंकर हिमाल, तामाकोशी नदी, दोलखा बजार, चरिकोट बजार, जिरी बजार, सिंगटी बजार, खरीढुङ्गा, लामाबगर, गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र आदि पर्यटनको दृष्टिकोणबाट अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छन् (दोलखा जि.वि.स. कार्यालय, २०७३)।

४.१.१ दोलखाको नामाकरण (Names of Dolakha)

प्राचीन समयमा मुसलमानहरूको अत्याचारबाट भारतवर्षबाट भागेर आएका एक जोगी गौरीशंकर हिमालको काखमा एउटा गुफाभित्र कसैले नदेख्ने गरी तपस्या गर्न थाले । उनको तपस्याबाट खुसी भएर भगवान शिवजीले वरदान दिएपछि धेरै खुसी भएको जोगी एकबाजी सबैतिर चक्कर लगाउँछु भनी हिँड्यो तर जति घुमेपनि त्यही ठाउँमा पुग्दथ्यो । एवं रीतले दुई लाख पटक चक्कर मार्दा पनि कहिले पुग्न सकिन भनेर पहिलेकै गुफामा बस्न थाल्यो ।

दुई लाख पटक चक्कर मार्दा पनि पार हुन नसकिने स्थान भन्ने अर्थमा त्यस ठाउँको नाम दोलखा रहन गएको हो(दोलखा जि.वि.स. कार्यालय, २०७३) ।

वि.सं. सातौँ शताब्दीमा भारतको विहार लगायत उत्तरी क्षेत्रको तिब्बतसँगको व्यापार दोलखाको दुई बाटोबाट हुने गर्दथ्यो । त्यसमध्ये एक बाटो तामाकोशीको किनारै किनार विगू दोरम्बाबाट कुती तथा फलाक हुँदै तिब्बतसम्म पुग्थ्यो भने अर्को बाटो लामाबगर लप्ची हुँदै तिब्बत पुग्ने गर्दथ्यो । यो मार्ग खुलेपछि दोलखालाई वनगढको रूपमा विकसित गरियो । उक्त वनगढमा काठमाडौँ उपत्यकाबाट नेवार परिवार भिकार्दै त्यस ठाउँमा बसाइयो । भनिन्छ त्यसवेला यस वनगढको कुथुरे अड्डाबाट वार्षिक २ लाख प्राप्त हुने भएकाले यसको नाम दुईलाखा हुँदै दोलखा रहन गयो । कुथुरे भनेको लिच्छवि कालमा कर उठाउने अड्डाको नाम थियो (दोलखा डिभिजन सहकारी कार्यालय, २०७३) ।

४.१.२ दोलखाको इतिहास(History of Dolakha)

दोलखाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबारे प्रसिद्ध इतिहासकार बाबुराम आचार्यले उल्लेख गर्नुभएको छ, “दोलखानिर किरातीछाप भन्ने ठाउँका खण्डहरूमा पछिल्ला लिच्छविकालका कुटिल लिपिको शिलालेख छ । दोलखाको इतिहास नगाँसिएको काठमाडौँ उपत्यकाको मल्लकालको इतिहास अङ्गहिन हुन्छ ।” कुनैसमयमा स्वतन्त्र राज्यको रूपमा रहेको दोलखामा नेपाल एकिकरणताका कान्तिपुर राज्यको मातहतमा ठकुराई राजप्रशासन थियो । वि.सं. १८०३ मा दोलखा एकिकरण भई पृथ्वी नारायण शाहको राज्यभित्र परिसकेको थियो । राजनैतिक, धार्मिक, आर्थिक र सामाजिक रूपमा छुट्टै पहिचान भएको दोलखा जिल्लाको वर्तमान स्वरूप भने वि.सं. २०१८ सालमा भएको राजनितिक विभाजनले कायम गरेको हो । त्यसभन्दा पहिले रामेछाप र दोलखाको एउटै प्रशासनिक इकाइबाट समेत काम कारवाही हुने गरेको थियो (दोलखा डिभिजन सहकारी कार्यालय, २०७३) ।

४.१.३ सामाजिक स्थिति (Social Status)

दोलखा जिल्लाको सामाजिक अवस्थामा विविधता भएपनि जनजीवन भित्र सरलता र सजगता पाइन्छ । यहाँका सम्पूर्ण वासिन्दाहरूमा पारस्परिक मेलमिलाप, सद्भाव र समझदारी कायम रहेको छ । वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार यस जिल्लामा कुल ४५,६८८ घरपरिवार र कुल जनसंख्या १,८६,५५७ जना रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको संख्या

८७,००३ जना र महिलाको संख्या ९९,५५४ रहेको छ । यस जिल्लामा ब्राह्मण, क्षेत्री, तामाङ, शेर्पा, नेवार, कामी, दमाइ, सार्की, गुरुङ, मगर, सुनुवार, वादी, थामी, जिरेल, सुरेल, माझीआदि विभिन्न जातजातीका मानिसहरुको बसोवास पाइन्छ । हिन्दू, बौद्ध, किराँत, इसाई आदि विभिन्न धर्म मान्ने भएतापनि धार्मिक सहिष्णुता कायम रहेको पाइन्छ (दोलखा जि.वि.स.कार्यालय, २०७३) ।

४.१.४ शैक्षिक अवस्था (Educational Status)

दोलखा जिल्लाको शैक्षिक अवस्था समग्र नेपालको शैक्षिक अवस्था भन्दा खासै फरक छैन । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको ५ वर्ष माथिको उमेर समूहको साक्षरता ६२.७८ प्रतिशत रहेको छ । जसमध्ये महिला साक्षरता ५३.६७ छ भने पुरुष साक्षरता ७३.३४ प्रतिशत रहेको छ । घरधूरी सर्वेक्षण २०६७ अनुसार १५ देखि ६० वर्ष उमेर समूहको साक्षरता ९५.३७ प्रतिशत रहेको छ । यस जिल्लामा साना देखि ठूला सम्मका शैक्षिक संस्थाहरु सामुदायिक र संस्थागत गरी जम्मा ८१२ वटा रहेका छन् भने सामुदायिक विद्यालयमा ४६,०२० जना र संस्थागत विद्यालयमा ६,०५१ जना गरी जम्मा ५२,०७१ जना विद्यार्थीहरु अध्ययनरत छन् । यस जिल्लालाई हाल पूर्ण साक्षर जिल्ला पनि घोषणा गरिएको छ (दोलखा जि.शि.का, २०७३)।

४.१.५ आर्थिक अवस्था (Economic Status)

यस जिल्लाको आर्थिक स्रोत कृषिमा निर्भर रहेको छ । कूल जमिनको २६.४५ प्रतिशत क्षेत्र कृषिमा उपयोग भएको छ । धान, मकै, कोदो, गहुँ, फापर आदि यहाँ उत्पादन हुने खाद्यबाली हुन् भने आलु, अलैंची, अम्रिसो, अदुवा, लसुन, दलहन आदि नगदे बाली र अमिलो जातका फलफूलहरु सुन्तला, कागती, जुनार, निबुवा, आरुबखडा, आलुचा, नास्पति, किवि आदि उत्पादन हुन्छ । गाई, भैंसी, चौरी, भेडा, बाखा, हाँस, कुखुरा आदि पशुहरु पाल्ने गरिन्छ । तरकारी खेती र जडिबुटी खेती बढ्दै गइरहेको छ । जिल्लाको सदरमुकाम चरिकोट बजार, जिरी, मैनापोखरी, सिंगटी, मागा देउराली लगायतका ठाउँमा व्यापार व्यवसाय तथा उद्योगको विस्तार भइरहेको छ । हिमाली जिल्ला भएपनि विभिन्न भागमा पक्की तथा कच्ची सडकको सुविधा छ । जलविद्युतको क्षेत्रमा खिम्ती जलविद्युत आयोजना ६० मेगावाट, निर्माणाधीन माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत आयोजना ४५६ मेगावाट लगायत थुप्रै साना

जलविद्युत आयोजनाहरूले समृद्ध रहेको छ । परम्परागत तथा निर्वाहमुखी कृषि भएकाले आर्थिक अवस्था कमजोर छ (दोलखा जि.वि.स.कार्यालय, २०७३) ।

४.२ फस्कू गा.वि.स.को परिचय (Introduction of Phasku VDC)

फस्कू गाउँ विकास समिति नेपालको मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत जनकपुर अञ्चल दोलखा जिल्लाको २ नगरपालिका र ४८ गा.वि.स. मध्ये सदरमुकाम भिमेश्वर नगरपालिकासँग सीमाना जोडिएको दक्षिण पश्चिम क्षेत्रमा अवस्थित एक गा.वि.स. हो । वि.सं. २०१९ सालदेखिनै फस्कू गाउँ पञ्चायतको रूपमा रहेको यो क्षेत्र २०४६ पछिको राजनीतिक परिवर्तनपछि पनि फस्कू गाउँ विकास समितिको रूपमा परिवर्तन भई हालसम्म पनि फस्कू नामबाटै परिचित छ । सदरमुकाम चरिकोटबाट करिब २४ कि.मि. दक्षिण पश्चिमतर्फ अवस्थित फस्कू गा.वि.स. जिल्लाको राजनीतिक विभाजनमा निर्वाचन क्षेत्र नं. २ तथा इलाका नम्बर ७ मा पर्छ । यो गाविस ९ वटा वडामा विभाजित छ । यो गाउँको नामाकरण कसरी भयो भन्ने कुरामा कुनै पनि ऐतिहासिक तथ्य छैन । पूर्वजहरूका अनुसार यस गाविसको सबैजसो क्षेत्रमा फस्को खालको ढुङ्गामाटो भएकाले यस ठाउँलाई शुरुमा फस्को भनियो र पछि अपभ्रंश भई फस्कू हुन गएको भन्ने भनाइ रहेको छ । हाल यो क्षेत्र ३ नं. प्रदेश अन्तर्गत दोलखा जिल्ला शैलुङ गाउँपालिका वडा नं. ६ र ७ मा पर्दछ (फस्कू गा.वि.स. कार्यालय, २०७३) ।

४.२.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Status)

२७°३५' उत्तरदेखि करिब २७°३७'उत्तरी अक्षंश र ८५°५९'पूर्वदेखि ८६°४'पूर्वी देशान्तरमा रहेको यो गा.वि.स.समुद्री सतहबाट करिब ९०० मिटर देखि २,८०० मिटर सम्मको उचाइमा रहेको छ । नापी विभागको अभिलेख अनुसार गाविसको कूल क्षेत्रफल करिब २४ वर्ग कि.मि. छ भने जिल्ला नापी कार्यालयले नापी गरेको कूल जमिन भने २,३६३ हेक्टर छ । गाविसको पूर्वतर्फ भीमेश्वर नगरपालिका, पश्चिमतर्फ तामचेत दूधपोखरी गाविस, उत्तरतर्फ काटाकुटी गाविस तथा दक्षिणतर्फ पवटी र शैलुङ्गेश्वर गाविस पर्दछन् । यस गाविसको अधिकांश भाग उच्च पहाडी, केही भाग बेंसी तथा टार क्षेत्र रहेको छ । यसको औसत तापक्रम न्यूनतम ३ देखि अधिकतम २२ डिग्री सेल्सियस रहेको छ (फस्कू गा.वि.स. कार्यालय, २०७३) ।

४.२.२ आर्थिक अवस्था (Economic Status)

यस गा.वि.स.को जम्मा २,३६३ हेक्टर जग्गामध्ये खेतीयोग्य जग्गा १,४२३ हेक्टर रहेको छ । यस गा.वि.स.को आम्दानीको मुख्य स्रोत कृषि र पशुपालन हो । मकै, कोदो, धान, आलु, गहुँ आदि यहाँका मुख्य कृषि बालिहरु हुन् । सुन्तलाको पकेट क्षेत्र भनिएको यस क्षेत्रमा आलुचा, आलुबखडा, नास्पति आदि फलफूल पनि उत्पादन हुन्छ । परम्परागत र निर्वाहमुखी कृषि भएको कारणले आर्थिक अवस्था दरिलो हुन सकेको छैन । घरेलु उद्योगको संख्या न्यून भएपनि हाल वैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्या बढ्दै गइरहेको छ भने सहरी क्षेत्रमा बसाइसराइ गर्ने क्रम पनि तिब्र छ (फस्कू गाविस कार्यालय, २०७३) ।

४.२.३ जनसाङ्ख्यिक अवस्था (Demographic Status)

राष्ट्रिय जनणना २०६८ अनुसार फस्कू गा.वि.स. को कूल जनसङ्ख्या ४,३५८ रहेको छ । जसमध्ये महिला २,४८१ जना र पुरुष १,८७७ जना रहेका छन् भने जम्मा १,११७ घरपरिवार रहेका छन् । त्यस्तै गरी घरधूरी सर्वेक्षण २०७३ का अनुसार महिला ३,५१३ जना र पुरुष ३,५२५ गरी जम्मा जनसंख्या ७,०३८ रहेको छ।

तालिका ४.१

लिङ्गगतजनसङ्ख्या विवरण २०७२

वडा नं.	महिला	पुरुष	जम्मा
१	५८२	५६८	११५०
२	४५७	४६५	९२२
३	२९७	२९१	५८८
४	३४९	३३८	६८७
५	१६०	१८४	३४४
६	२५२	२५७	५०९
७	३१७	३२३	६४०
८	५०७	५०५	१०१२
९	५९२	५९४	११८६
जम्मा	३,५१३	३,५२५	७,०३८

स्रोत : फस्कू गाविस कार्यालय, २०७३

माथिको तालिकालाई हेर्दा यस अध्ययनको क्षेत्र फस्कू गा.वि.स.को वडा नं. १ देखि ९ सम्मका महिला ३,५१३ र पुरुष ३,५२५ गरी जम्मा जनसंख्या ७,०३८ जना रहेको पाइयो ।

४.२.४ शैक्षिक अवस्था (Educational Status)

फस्कू गा.वि.स.को कुल जनसङ्ख्या ७,०३८ मध्ये ६,२८० जना अर्थात ८९.२३ प्रतिशत साक्षर र ७५८ जना अर्थात १०.७७ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् । यस गा.वि.स.मा २ प्रा.वि., ३ नि.मा.वि., १ मा.वि, १ उ.मा.वि. र १ निजी नि.मा.वि. गरी जम्मा ८ वटा शैक्षिक संस्थाहरु रहेका छन्। फस्कू गा.वि.स.को वडागत घरधुरी र साक्षरता निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ४.२

वडागत घरधुरी र साक्षरता प्रतिशत

वडा नं.	घरधुरी संख्या	साक्षरता प्रतिशत
१	२३८	८९.७३
२	१८६	८७.७४
३	१३६	८७.९२
४	१४२	९१.४१
५	७९	९०.११
६	१२७	८९.३९
७	१३१	८९.५३
८	१९१	९१.२०
९	२५९	८७.०९
जम्मा	१,४८९	औसत ८९.३४

स्रोत : फस्कू गा.वि.स. कार्यालय, २०७३

माथिको तालिका अनुसार यस अध्ययनको क्षेत्रमा जम्मा १,४८९ घरधुरीको जम्मा साक्षरता ८९.३४ प्रतिशत रहेको पाइयो । सबैभन्दा बढी साक्षरता वडा नं. ४ को ९१.४१ प्रतिशत र सबैभन्दा कम साक्षरता वडा नं. ९ को ८७.०९ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

४.३ नमूना छनोट घरपरिवारको जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographic Status of Sampling Households)

यस अनुसन्धानको नमूना छनोटमा परेका संस्थामा संलग्न र असंलग्न घरपरिवारको जनसांख्यिक अवस्था यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.१ पारिवारिक जनसांख्यिकीय अवस्था (Households Demographic Status) दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.काश्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूमध्ये नमुना छनौटमा परेका १५०/१५० घर परिवारको अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको समयमा रहेको पारिवारिक जनसांख्यिकीय अवस्था निम्न लिखित रहेको पाइयो ।

तालिका ४.३

पारिवारिक उमेर समूह विवरण

क्र.सं.	उमेर समूह (वर्ष)	संलग्न घरपरिवार सदस्य संख्या	प्रतिशत	असंलग्न घरपरिवार सदस्य संख्या	प्रतिशत
१	०-१५ वर्ष सम्म	१९१	२८.७२	२०१	२९.१३
२	१५-५९ वर्ष	४४२	६६.४७	४४८	६४.९३
३	६०+ वर्ष	३२	४.८१	४१	५.९४
	जम्मा	६६५	१००	६९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार छनौटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न १५० घरपरिवारमा जम्मा ६६५ जना रहेको पाइयो । जसमध्ये १५ वर्षसम्मका १९१ जना अर्थात २८.७२ प्रतिशत, १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका ४४२ जना अर्थात ६६.४७ प्रतिशत र ६०+ वर्षका ३२ जना अर्थात ४.८१ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यसैगरी सहकारी संस्थामा असंलग्न १५० घरपरिवारमा जम्मा ६९० जना रहेको पाइयो । जसमध्ये १५ वर्षसम्मका २०१ जना अर्थात २९.१३ प्रतिशत, १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका ४४८ जना अर्थात ६४.९३ प्रतिशत र ६०+ वर्षका ४१ जना अर्थात ५.९४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

४.३.२ नमुना छनोट सदस्यको उमेरगत विवरण (Age Details of Sampling)

Members) यस अनुसन्धानमा संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूमध्ये नमूना छनौटमा परेका १५०/१५० जना सदस्यहरूको अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको समयमा रहेको उमेर समूहको विवरण निम्न लिखित रहेको पाइयो ।

तालिका ४.४

उत्तरदाताको उमेर समूह विवरण

क्र.सं.	उमेर समूह (वर्ष)	संलग्न उत्तरदाता	प्रतिशत	असंलग्न उत्तरदाता	प्रतिशत
१	२० वर्ष भन्दा कम	१५	१०	१५	१०
२	२०-३०	३०	२०	३०	२०
३	३०-४०	४५	३०	४५	३०
४	४०-५०	३५	२३.३३	३५	२३.३३
५	५० वर्ष भन्दा माथि	२५	१६.६७	२५	१६.६७
	जम्मा	१५०	१००	१५०	१५०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमूना छनौटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न र असंलग्न जम्मा १५०/१५० सदस्य मध्ये २० वर्ष भन्दा कम उमेरका १५/१५ जना अर्थात १० प्रतिशत, २० देखि ३० वर्षका ३०/३० जना अर्थात २० प्रतिशत, ३० देखि ४० वर्षका ४५/४५ जना अर्थात ३० प्रतिशत, ४० देखि ५० वर्षका ३५/३५ जना अर्थात २३.३३ प्रतिशत र ५० वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका २५/२५ जना अर्थात १६.६७ प्रतिशत गरी जम्मा ३०० जना रहेका छन् ।

४.३.३ पारिवारिक जातिगत विवरण (Households CasteDetails)

यस अध्ययनको क्षेत्र फस्कू गा.वि.स.मा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोवास रहेको छ । त्यसैले यस सहकारी संस्थामा पनि ब्राम्हण, क्षेत्री, कामी, तामाङ, दमाई आदि विभिन्न

जातजातिका मानिसहरु संलग्न रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका सहकारीमा संलग्न सदस्य तथा असंलग्न व्यक्तिहरुको अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको समयमा लिइएको जातिगत विवरणलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.५

पारिवारिक जातिगत विवरण २०७४

क्र.सं.	जातजाति	संलग्न घरपरिवार सदस्य संख्या	प्रतिशत	असंलग्न घरपरिवार सदस्य संख्या	प्रतिशत
१	क्षेत्री	४०५	६०.९०	३६५	५२.९१
२	तामाङ	१०६	१५.९४	१४०	२०.२९
३	कामी	६४	९.६२	८०	११.५९
४	दमाई	५०	७.५२	७८	११.३०
५	ब्राम्हण	४०	६.०२	२७	३.९१
	जम्मा	६६५	१००	६९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार यस श्रमजिवी सहकारी संस्थाका सदस्य मध्ये नमुना छनोटमा परेका कूल १५० घरधुरीमा क्षेत्री ४०५ जना अर्थात ६०.९० प्रतिशत, तामाङ १०६ जना, कामी ६४ जना, दमाई ५० जना र ब्राम्हण ४० जना अर्थात ६.०२ प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै गरी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरु मध्ये नमुना छनोटमा परेका कूल १५० घरधुरीमा क्षेत्री ३६५ जना अर्थात ५२.९१ प्रतिशत, तामाङ १४० जना, कामी ८० जना, दमाई ७८ जना र ब्राम्हण २७ जना अर्थात ३.९१ प्रतिशत रहेका छन् ।

४.३.४ नमूना छनोट सदस्यको जातिगत विवरण (Caste Details of Sampling

Members)

यस अनुसन्धानमासंस्थामा संलग्न तथाअसंलग्न सदस्यहरुमध्ये नमुना छनोटमा परेका १५०/१५० जना सदस्यहरुको जातिगत विवरण निम्न लिखित रहेको पाइयो ।

तालिका ४.६

नमुना छनोट सदस्यकोजातिगत विवरण २०७४

क्र.सं.	जातजाति	संलग्न संख्या	प्रतिशत	असंलग्न संख्या	प्रतिशत
१	क्षेत्री	९०	५९.९९	५५	३६.६७
२	तामाङ	२५	१६.६७	४०	२६.६७
३	कामी	१३	८.६८	२५	१६.६७
४	दमाई	१२	७.९९	२३	१५.३२
५	ब्राम्हण	१०	६.६७	७	४.६७
	जम्मा	१५०	१००	१५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार यस श्रमजिवी सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्य मध्ये नमुना छनोटमा परेका कूल १५० जना सदस्यहरु मध्ये क्षेत्री ९० जना अर्थात ५९.९९प्रतिशत, तामाङ २५ जना, कामी १३ जना, दमाइ १२ जना, ब्राम्हण १० जनाअर्थात ६.६७प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै गरी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरु मध्ये नमुना छनोटमा परेका कूल १५० जना सदस्यहरु मध्ये क्षेत्री ५५ जनाअर्थात ३६.६७प्रतिशत, तामाङ ४० जना, कामी २५ जना, दमाई २३ जना, ब्राम्हण ७ जनाअर्थात ४.६७प्रतिशत रहेका छन् ।

४.४ श्रमजिवी बचत तथा ऋणसहकारी संस्थाको वर्तमान अवस्था(Present

Condition of Shramjivi Saving and Credit Co-operatives)

४.४.१ श्रमजिवी बचत तथा ऋणसहकारी संस्थाको परिचय (Introduction of

Shramjivi Saving and Credit Co-operatives)

सहकारी सिद्धान्त र मान्यतालाई स्वीकार गर्दै स्थानीय स्तरमा छरिएर रहेको स-साना पूँजीलाई एकत्रित गरी संस्थाका सदस्यहरूलाई उत्पादनशील एवं व्यावसायिक कार्यहरूको लागि सरल एवं सुलभ तरिकाले ऋण प्रदान गरी सदस्यहरूको आर्थिक तथा सामाजिक स्तर वृद्धि गर्ने लक्ष्यका साथ २५ जना संस्थापक सदस्यहरूको पहलमा मिति २०६३ साल वैशाख १ गते फस्कू गा.वि.स. वडा नं. ६, हुलाकेमा कार्यालय रहने गरी यो संस्थाको गठन भएको हो । हाल यो संस्थाको कार्यालय शैलुङ गाउँपालिका वडा नं. ६ मा पर्दछ । यो सहकारी संस्था सहकारी ऐन २०४८ अन्तर्गत मिति २०६३/०९/२० गते डिभिजन सहकारी कार्यालय दोलखामा दर्ता नं. ५२/०६३/०६४ मा दर्ता भएको हो । यो संस्था जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ दोलखा, जिल्ला सहकारी संघ दोलखा र सहकारी बैंक दोलखामा समेत आवद्ध भएको छ । यस संस्थाको कार्यक्षेत्र विशेष गरी फस्कू गा.वि.स. का सम्पूर्ण वडाहरू, पवटी, शैलुङ्गेश्वर र काटाकुटी गा.वि.स. हरूका केही वडाहरू र भिमेश्वर नगरपालिकाका केही वडाहरू पर्दछन् । २०३१ शेरर सदस्य रहेको यस संस्थाले हाल आफ्नो कार्यक्षेत्रका सदस्यहरूलाई बचत तथा ऋण सेवा तथा सचेतना सेवाहरू उपलब्ध गराउदै आएको छ । यस संस्थाले आफ्नो लगानीलाई व्यापार, कृषि तथा पशुपालन एवं अन्य रोजगारमूलक व्यवसाय तथा लघु एवं साना उद्यमीहरूमा परिचालन गरी स्थानीय रोजगार सृजना गरी स्वावलम्बी तथा समुन्नत समाज निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अठोट लिएको छ ।

४.४.२ उद्देश्यहरू (Objectives)

स्वावलम्बी समाजको निर्माण गर्न र दीगो एवं भरपर्दो सामुदायिक वित्तीय संस्थाको स्थापना गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस संस्थाका उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् ।

- ॥ सदस्यहरूलाई आकर्षक ब्याजदरमा बचत सेवा प्रदान गर्ने,
- ॥ सदस्यहरूको आर्थिक तथा सामाजिक स्तर वृद्धि गर्ने,
- ॥ उचित ब्याजदरमा ऋण प्रदान गर्ने,
- ॥ चेतनामूलक तथा सीपमूलक तालिमको अवसर सृजना गर्ने,
- ॥ आयमूलक कार्य तथा व्यवसायको लागि ऋण प्रदान गर्ने,
- ॥ सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई बचत गर्ने बानिको विकास गर्ने,
- ॥ बालबालिकाहरूलाई बचत गर्ने बानीको विकास गराउने,
- ॥ प्रत्येक वर्ष सहकारी संस्थाको सदस्य बढाउँदै लैजाने,
- ॥ ऋणको माग धेरै भएमा अन्य संस्थाबाट ऋण लिएर लगानी गर्ने,
- ॥ सदस्यहरूलाई गम्भीर रोग लागेमा उपचार खर्च उपलब्ध गराउने,
- ॥ संस्थाले आफ्नो ध्येय एवं कार्य सम्पादन गर्न जिल्ला, क्षेत्र एवं केन्द्रीय स्तरका संघ संस्थाबीच सम्पर्क र समन्वय गर्ने ।

४.४.३ कार्यहरू (Functions)

यस सहकारी संस्थाले गरेका कार्यहरू निम्न लिखित छन् :-

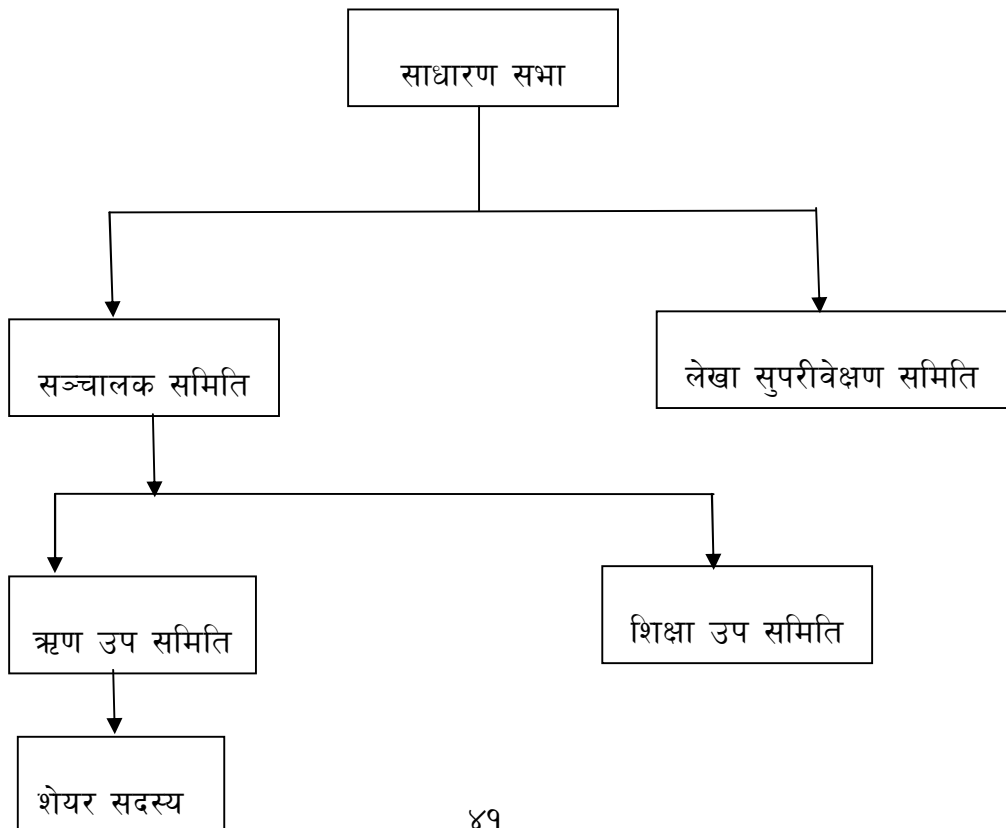
- ॥ यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूबाट बचत संकलन गरी आकर्षक ब्याज प्रदान गरेको छ ।
- ॥ सदस्यहरूलाई घरायसी कार्य र आयमूलक कार्य गर्न सहूलियत ब्याजदरमा आवश्यक ऋण उपलब्ध गराएको छ ।
- ॥ सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई सहकारी बारे चेतना जगाउने काम गरेको छ ।
- ॥ सदस्यहरूलाई नेतृत्व विकास सम्बन्धी तालिम तथा गोष्ठीमा सहभागी गराई निर्णय गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउने ।
- ॥ सदस्यहरूको सुरक्षाका लागि सुरक्षण कोषको व्यवस्था गरी गम्भीर रोग लागेमा उपचार खर्च उपलब्ध गराउने ।
- ॥ सदस्य सुत्केरी भएमा सुत्केरी खर्च र मृत्यु भएमा काजक्रिया खर्च उपलब्ध गराउने

- । सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूलाई उत्प्रेरणा जगाई संस्थाका कार्यक्रमहरूलाई सफल कार्यान्वयन गर्न सक्रिय बनाउने ।
- । बालबालिकाहरूलाई बचत गर्ने बानीको विकास गराउने ।
- । सदस्यहरूलाई विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रम र सामाजिक क्रियाकलापमा सहभागी गराई अग्रसर गराउने र समाजमा चेतना फैलाउने ।
- । सदस्यहरूलाई विभिन्न आयमूलक र सीपमूलक कार्यसञ्चालन गरी आयआर्जन बढाउन सल्लाह दिई जीवनस्तर माथि उठाउन सहयोग गर्ने।
- । सदस्यहरूको ऋणको माग पूरा गर्न अन्य संस्थाबाट ऋण लिएर लगानी गर्ने ।
- । जिल्ला, क्षेत्र एवं केन्द्रीय स्तरका सहकारी संघ तथा संस्थाहरूसँग सम्पर्क र समन्वय गरी थप सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउने ।

४.४.४ संस्थाको संगठनात्मक ढाँचा (Organizational Framework of Co-operatives)

श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को सांगठनिक चार्ट निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

४.४.५ संस्थाद्वारा सञ्चालित तालिम कार्यक्रमहरू (Training Programmes Conducted by Co-operatives)

श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ले सञ्चालन गरेका तालिम कार्यक्रमहरू निम्न छन् ।

१. चेतनामूलक तालिम(Awareness Training)

यस संस्थाबाट सदस्यहरूलाई प्रदान गरिएको शिक्षामूलक तथा चेतनामूलक तालिम तथा तालिम लिनेको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.७

शिक्षामूलक तथा चेतनामूलक तालिमको विवरण

क्र.सं.	तालिमको विवरण	प्राप्त गर्ने संख्या
१	सहकारी सचेतना तालिम	१४०
२	नेतृत्व विकास तालिम	१५
३	सहकारी आधारभूत तालिम	२५
४	महिला सशक्तिकरण तालिम	४०
५	मानव अधिकार सम्बन्धी तालिम	२०
६	आर्थिक उपार्जन सम्बन्धी तालिम	१०
	जम्मा	२५०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकालाई हेर्दा यस सहकारी संस्थाले सहकारी सचेतना तालिम १४० जनालाई, नेतृत्व विकास तालिम १५ जनालाई, सहकारी आधारभूत तालिम २५ जनालाई दिएको देखिन्छ । महिला सशक्तिकरण तालिम ४० जनालाई, मानव अधिकार सम्बन्धी तालिम २०

जनालाई र आर्थिक उपार्जन सम्बन्धी तालिम गरी जम्मा २५० जनालाई शिक्षा तथा चेतनामूलक तालिम प्रदान गरेको पाइयो ।

२. सीप तथा आयमूलक तालिम (Skill and Income Training)

यस सहकारी संस्थाबाट सदस्यहरूलाई आय आर्जन बढाउने सल्लाह दिए पनि खास कामसँग सम्बन्धित कुनैपनि सीपमूलक तथा आयमूलक तालिम प्रदान नगरेको पाइयो ।

४.४.६ ऋण दिने व्यवस्था (Given Loan Condition)

स्थानीय साहुमहाजनको चर्को ब्याजदरमा ऋण लिनु पर्ने बाध्यता जनताहरूलाई परेको हुन्छ । यस्तो समस्याबाट उम्कनको लागी, ग्रामिण जनताहरूको आर्थिक तथा सामाजिक जीवनस्तर बढवा गर्न, ग्रामिण स्तरमा छरिएर रहेको पूजिललाई एकत्रित गरी ग्रामिण क्षेत्रको गरीबी न्यूनिकरण गर्न र समग्र देशकै आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि यो सहकारी संस्थाको स्थापना भएको हो । यस सहकारी संस्थाको सदस्य बनेको तीन महिना पछि ऋण प्रदान गर्ने गरेका पाइयो । यस संस्थाले आफ्नो सदस्यहरूलाई ऋण दिदा बचत, शेयर, सामुहिक धितो वा जमानत, व्यक्तिगत धितो वा जमानतको आधारमा ऋण दिने गरेको पाइयो । साथै यस संस्थाले विशेष गरेर कृषि, व्यापार, उद्यम व्यवसाय, शिक्षा, वैदेशिक रोजगार र स्वास्थ्य जस्ता उद्देश्यको आधारमा ऋण दिने गरेको पाइयो ।

४.४.७ ब्याजदर सम्बन्धी व्यवस्था (Condition of Interest Rate)

यस संस्थामा वितरण गरिने ऋण लगानीमा १३ प्रतिशत ब्याजदर लगाउने गरेको पाइयो भने शेयर सदस्यहरूद्वारा गरिएको बचतलाई ७ प्रतिशत मात्र ब्याज संस्थाले दिने गरेको पाइयो । सदस्यहरूको बचत र शेयरलाई परिचालन गरि लगानी गर्दा प्राप्त आय बीचको मुनाफाबाट नै संस्थाको प्रशासनिक खर्च, बचतमा ब्याज वितरण र अन्य खर्चमा लगाउने र त्यसबाट पनि बाँकी रहेको रकम शेयर सदस्यहरूले खरिद गरेको शेयर रकमको आधारमा लाभांश वितरण गरेको पाइयो । शेयर सदस्यहरूका बालबालिकाहरूमा बचत गर्ने बानीको विकास गराउन बालबचत खाताको व्यवस्था गरेको पाइयो । अनिवार्य बचत बाहेक सदस्यहरूलाई ऐच्छिक तथा आवधिक बचत गर्ने व्यवस्था समेत गरेको पाइयो ।

४.४.८ ऋण असुली सम्बन्धी व्यवस्था (Condition of Loan Return)

यस संस्थाद्वारा प्रदान गरिएको ऋण कम्तिमा ३ महिना देखि बढीमा १.५ वर्षसम्मको भाका रहेको पाइयो । ऋण लिने सदस्यले आफूले राखेको भाकामा एकै पटक साँवा व्याज तिर्न चाहेमा एकै पटक तिर्न सक्ने व्यवस्था रहेको र मासिक तथा त्रैमासिक रूपमा व्याज भुक्तान गर्न सकिने व्यवस्था पनि रहेको पाइयो । कुनै सदस्यले तोकिएको समयमा साँवा र व्याज बुझाउन नसकेको खण्डमा हर्जना लगाउने व्यवस्था रहेको पाइयो ।

४.४.९ ऋण लगानीको अवस्था (Condition of Loan Investment)

अघिल्लो आर्थिक वर्षको अन्तमा लगानीमा रहेको रकममा यस वर्षको ऋण लगानी रकम जोडेर यस वर्षको असुली घटाउदा आउने रकम नै यस वर्षको लगानीमा रहेको रकम हो । यस सहकारी संस्थाले नियमित बचत, ऐच्छिक बचत, आवधिक बचत, बाल बचत र शेयर रकम जम्मा गरी सदस्यहरूमा लगानी गरेको पाइयो । उक्त ऋण लगानी गर्दा १३ प्रतिशत व्याज लिने गरेको पाइयो । आर्थिक वर्ष आ.व.२०७१/७२ र २०७२/०७३ को ऋण लगानी रकम निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ४.८

संस्थाको ऋण लगानी विवरण

विवरण	आ.व.२०७१/७२	आ.व.२०७२/७३
ऋण लगानी	४,६१,६१,३५८	४,८७,११,६७१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकालाई हेर्दा आ.व. २०७१/७२ मा यस सहकारी संस्थाले रु. ४,६१,६१,३५८ ऋण लगानी गरेको पाइयो भने आ.व.२०७२/७३ मा रु. ४,८७,११,६७१ ऋण लगानी गरेको पाइयो ।

४.४.१० लगानीको क्षेत्रगत विवरण (Detail of Investment Area)

यस बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले आफ्नो शेयर सदस्यहरूलाई कृषि, व्यापार, शिक्षा, स्वास्थ्य, वैदेशिक रोजगार, घरेलु रोजगार व्यवसाय आदि गर्नको लागि ऋण प्रदान गरेको पाइयो र कृषि अर्न्तगत पशुपालन मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी खेती, फलफुल खेती र

खाद्यान्न खेती पर्दछन् । व्यापार अर्न्तगत किराना पसल, तरकारी पसल होटलहरु आदि पर्दछन् भने घरेलु उद्यम अर्न्तगत सिलाई कटाई र फर्निचर आदि पर्दछन् । यस सहकारी संस्थाले आ.व. २०७२/०७३ मा गरेको लगानी विवरण निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ४.९

लगानीको क्षेत्रगत विवरण २०७२/०७३

क्र.सं.	विवरण	लगानी रकम (रु.)	प्रतिशत
१	कृषि	१,१०,३०,०००	२२.७
२	व्यापार	१,००,४०,०००	२०.६
३	उद्यम	७५,००,०००	१५.४
४	वैदेशिक रोजगार	१,५६,६०,०००	३२.१
५	शिक्षा	२९,८१,६७१	६.१
६	स्वास्थ्य	१५,००,०००	३.१
	जम्मा	४,८७,११,६७१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यहरुमा गरेको ऋण लगानीको क्षेत्रगत विवरण देखाइएको छ । उक्त तालिका अनुसार आ.व. २०७२/०७३ मा जम्मा रु.४,८७,११,६७१ ऋण लगानी गरेकोमा वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी रु.१,५६,६०,००० अर्थात कूल ऋणको ३२.१ प्रतिशत लगानी गरेको पाइयो । कृषि, व्यापार, उद्यम र शिक्षामा क्रमशः २२.७, २०.६, १५.४ र ६.१ प्रतिशत ऋण लगानी गरेको पाइयो भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्य क्षेत्रमा ३.१ प्रतिशत अर्थात रु.१५,००,००० ऋण लगानी गरेको पाइयो ।

४.४.११श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको दायित्व तथा पूँजीगत विवरण

(Liability and Capital Status of Co-operatives)

यस संस्थाको आ.व. २०७२/०७३ को अवस्थालाई हेर्दा शेयर पूँजी, बचत हिसाब, तिर्न बाँकी ऋण र अन्य दायित्व गरी जम्मा रु.५,७६,३८,७३९ बराबरको दायित्व तथा पूँजी रहेको पाइयो । जुन निम्न लिखित छ :-

तालिका ४.१०

संस्थाको दायित्व तथा पूँजीगत विवरण २०७२/०७३

त्र.सं.	दायित्व तथा पूँजी	आ.व.२०७१/०७२	आ.व.२०७२/०७३
१	शेयर पूँजी	२९,७०,०००	३३,८९,०००
२	कोष हिसाब	११,९९,९५२	१३,८६,३४८
३	बचत हिसाब	४,०८,३६,४६०	५,१८,९३,२४४
४	बाह्य ऋण	५३,५०,०००	९,६६,४९२
५	सदस्य राहत कोष	१८,५३,१९०	०००
६	अन्य दायित्व	१,२४०	३,६५५
		५,२२,१०,८४२	५,७६,३८,७३९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार आ.व.२०७१/०७२ मा शेयर पूँजी रु.२९,७०,००० भएकोमा आ.व.२०७२/०७३ मा वृद्धि भई रु.३३,८९,००० पुगेको पाइयो । कोष हिसाब र बचत हिसाब पनि बढेको पाइयो भने बाह्य ऋण घटेको पाइयो । सदस्य राहत कोष ऐच्छिक बचतमा लगेको पाइयो । यस संस्थाको जम्मा दायित्व रु.५,७६,३८,७३९ रहेको पाइयो ।

४.४.१२ सम्पत्ति विवरण (Assets Detail)

यस संस्थाको आ.व. २०७२/०७३ सम्मको सम्पत्ति तथा जायजेथा विवरण निम्न अनुसार रहेको छ ।

तालिका ४.११

संस्थाको सम्पत्ति तथा जायजेथा विवरण आ.व. २०७२/०७३

क्र.सं.	सम्पत्ति विवरण	आ.व. २०७१/०७२	आ.व. २०७२/०७३
१	नगद मौज्जात	९,२१४	३७,४६९
२	बैंक मौज्जात	३४,३१,९३२	५२,०३,८८१
३	लगानी हिसाब	२,३७,२४६	२,३७,२३६
४	भवन फर्निचर	२३,३५,६८२	३४,१३,०७२
५	अन्य सम्पत्ति	३,५४१	३५,४१०
६	सदस्यसँग बाँकी ऋण	४,६१,६१,३५८	४,८७,११,६७१
	जम्मा	५,२२,१०,८४२	५,७६,३८,७३९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकालाई हेर्दा आ.व. २०७१/०७२ मा जम्मा सम्पत्ति रु.५,२२,१०,८४२ रहेको छ भने आ.व. २०७२/०७३ मा वृद्धि भई रु. ५,७६,३८,७३९ पुगेको पाइयो । आ.व. २०७२/०७३ मा नगद मौज्जात, बैंक मौज्जात, भवन फर्निचर र सदस्यसँग बाँकी ऋण क्रमशः रु.३७,४६९, ५२,०३,८८१, ३४,१३,०७२ र ४,८७,११,६७१ रहेको पाइयो भने अन्य सम्पत्ति रु.३५,४१० रहेको पाइयो ।

४.४.१३ नाफा बाँडफाँडको अवस्था (Status of Profit Division)

यस सहकारी संस्थाले लगानी गरेर प्राप्त गरेको मुनाफाबाट संस्थाको प्रशासनिक खर्च र अन्य खर्च कटाएर बाँकी रहेको रकमलाई विभिन्न कोषहरूमा वितरण गरेको पाइयो । आ.व.

२०७२/०७३ को कूल आम्दानीबाट अन्य खर्चहरु कटाई हुने बचतको २५ प्रतिशत जगेडा कोषमा छुट्याई बाँकी रकमलाई यस प्रकार बाँडेको पाइयो ।

तालिका ४.१२

नाफा बाँडफाँडको स्थिति (आ.व.२०७२/०७३)

क्र.सं.	विवरण (कोष)	रकम रु.	प्रतिशत
१	शेयर लाभांश कोष	२५,१६३।४६	२०
२	संरक्षक पुँजी कोष	३१,४५४।३३	२५
३	कर्मचारी वोनस कोष	१८,८७२।६०	१५
४	घाटापूर्ति कोष	१२,५८१।७३	१०
५	सहकारी शिक्षा र तालिम कोष	१२,५८१।७३	१०
६	संस्था विकास कोष	१२,५८१।७३	१०
७	डुबन्त ऋण कोष	१२,५८१।७३	१०
	जम्मा	१,२५,८१७।३०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार यस संस्थाले आ.व.२०७२/०७३ मा प्राप्त गरेको नाफालाई २५ प्रतिशत जगेडा कोषमा छुट्याई बाँकी रु.१,२५,८१७।३० लाई विभिन्न कोषमा वितरण गरेको पाइयो । शेयर लाभांश कोषमा २० प्रतिशत, संरक्षक पुँजी कोषमा २५ प्रतिशत, कर्मचारी वोनस कोषमा १५ प्रतिशत, घाटापूर्ति कोष, सहकारी शिक्षा र तालिम कोष, संस्था विकास कोष र डुबन्त ऋण कोषमा १०/१० प्रतिशतका दरले वितरण गरेको पाइयो ।

४.४.१४ श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको उपलब्धि (Achievement of Shramjivi Saving and Credit Co-operative)

नेपालको अन्तरिम सविधान २०६३ ले अर्थतन्त्रको विकासमा सरकारी, सहकारी र निजी क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिकालाई स्वीकार गर्दै सहकारीलाई अर्थतन्त्रको एउटा खम्बाको रूपमा

स्वीकार गरेको छ । अहिले गाउँ गाउँमा सहकारी संस्थाको स्थापना तिब्र रूपमा भईरहेको पाईन्छ, जसले ग्रामिण क्षेत्रमा विकास गर्न, जनजागरण ल्याउन, वित्तीय सेवा पुऱ्याउन, कृषि क्षेत्रमा आधुनिकिकरण गर्न र रोजगारीको सिर्जना गर्न जस्ता कार्यमा सहकारीको महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त उपलब्धीहरु निम्नअनुसार छन् ।

१. नेतृत्व गर्न सक्ने क्षमताको विकास :- यस संस्थामा असंलग्न सदस्यहरु आफ्नो व्यक्तिगत समस्याबारे बताउन नसक्ने अवस्थामा रहेका छन् भने यस संस्थामा संलग्न सदस्यहरु आफ्नो तथा समाजको समस्याबारे छलफल र निर्णय गर्न सक्ने, आफ्नो हक अधिकार प्रति सचेत र सामाजिक क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागी भई नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने रहेको पाईयो ।

२. संगठनात्मक र सामुहिक भावनाको विकास :- यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरु एक आपसमा छलफल, सल्लाह, सुझाव, विचारको आदान प्रदानद्वारा संस्थाको क्रियाकलापमा संलग्न हुने र सामुहिक भावनाको विकास भएको पाईयो । साथै प्रत्येक सदस्यमा आफ्नो जिम्मेवारीको बोध भएको पाईयो ।

३. आर्थिक हैसियतमा वृद्धि :- यस सहकारी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरुले साधारण घर खर्च चलाउन पनि साहुमहाजन सँग चर्को ब्याजदरमा ऋण लिनु परेको देखियो भने यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरुले विभिन्न सिपमुलक तालिम पाई समुहबाट नै ऋण लिई विभिन्न पेशा अंगालेर धेरै, थोरै बचत गर्न सक्ने भएको पाईयो, जसले गर्दा यस सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुको आर्थिक हैसियत बढि भएको पाईयो ।

४. आत्म विश्वासमा वृद्धि :- कुनै पनि रोजगार नपाएर बसेका कतिपय सदस्यहरु आफ्नो जिवनमा केहि गर्न नसकिने रहेछ भनेर दिक्क भएको बेला यस संस्थाबाट पाएको तालिम र ऋणको सुविधाले गर्दा विभिन्न किसिमको रोजगारीको अवसर पाईएकोले अब म पनि केहि गर्न सक्छु भनेर आत्म विश्वास बढेको पाईयो ।

यसरी हेर्दा खेरी यस सहकारी संस्थामा आफ्नो दैनिक गुजारा गर्न धौ धौ परिरहेका सदस्यहरुको लागि विभिन्न किसिमका सिपमुलक तालिम र सहूलियत दरमा ऋण प्रदान गरी उनिहरुको आर्थिक र सामाजिक विकास गर्न ठूलो टेवा पुऱ्याएको पाईयो । यस संस्थामा असंलग्न सदस्यहरु सामाजिक कार्य गर्न हिचकिचाउने गरेको पाईयो भने यस

संस्थामा संलग्न सदस्यहरु सामाजिक कार्य गर्न उत्प्रेरित भएको पाईयो । त्यसै गरि धेरै जसो सदस्यहरु बचत तथा ऋण सहूलियतको लागि यस संस्थामा संलग्न भएको पाईयो भने केही सदस्य सिपमुलक र चेतना मुलक तालिम प्राप्त गर्नको लागि यस संस्थामा संलग्न भएको पाईयो ।

यस संस्थामा असंलग्न सदस्यहरुको भन्दा यस संस्थामा संलग्न ८० प्रतिशत भन्दा बढि सदस्यहरुको आर्थिक स्थिति राम्रो भएको पाईयो साथै यस सहकारी संस्थामा संलग्न ९० प्रतिशत भन्दा बढि सदस्यहरुलाई यस सहकारी संस्थाबाट सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रको सुधारमा सहयोग भएको पाईयो ।

४.५ पारिवारिक आर्थिक अवस्था (Economic Condition of Households)

४.५.१ सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक अवस्था(Economic Status of Family of Participants at Co-operatives)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक आर्थिक अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

१. नमूना छनोट सदस्यहरुको पेशागत अवस्था(Occupational Status of Sample Members)

अध्ययन क्षेत्रका मानिसको प्रमुख पेशा कृषि, जागिर, उद्योग, व्यापार र वैदेशिक रोजगार आदि देखिन्छ । यस सहकारीमा संलग्न सदस्यहरु मध्ये नमूना छनोटमा परेका १५० जना सदस्यहरुको पारिवारिक पेशागत अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ४.१३

सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक पेशागत अवस्था

क्र.सं.	पेशा	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	कृषि	२९८	६७.४२
२	उद्योग तथा व्यापार	३३	७.४७
३	जागिर	५०	११.३१
४	वैदेशिक रोजगार	६१	१३.८०
	जम्मा	४४२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारमा कृषि पेशा गर्ने २९८ जना अर्थात् ६७.४२ प्रतिशत, उद्योग तथा व्यापार गर्ने ३३ जना अर्थात् ७.४७ प्रतिशत, जागिर खाने ५० जना अर्थात् ११.३१ प्रतिशत र वैदेशिक रोजगारमा जाने ६१ जना अर्थात् १३.८० प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२. नमूना छनोट सदस्यहरूको आम्दानी (Income of Sample Members)

अध्ययन क्षेत्रका मानिसको आयको प्रमुख स्रोत कृषि, जागिर, उद्योग, व्यापार र वैदेशिक रोजगार आदि देखिन्छ । यस सहकारीमा संलग्नसदस्यहरूको तहगत र स्रोतगत आम्दानी विवरण निम्नानुसार छ ।

२.१ तहगत वार्षिक पारिवारिक आम्दानी (Level Wise Annual Family Income)

अध्ययन क्षेत्रमा यस संस्थामा संलग्न सदस्यहरूको तहगत पारिवारिक वार्षिक आम्दानी फरक फरक रहेको पाइयो । नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको उक्त आम्दानीलाई कम र बढीको आधारमा निम्नानुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.१४

सहकारीका सदस्यहरुको तहगत वार्षिक पारिवारिक आम्दानी, २०७२/०७३

क्र.सं	आयको विवरण	संख्या	प्रतिशत	आम्दानी (रु.)	प्रतिशत
१	२ लाख भन्दा कम	२०	१३.३३	३०,००,०००	६.४२
२	२ देखि ३ लाख सम्म	६०	४०.००	१,५०,००,०००	३२.१२
३	३ देखि ४ लाख सम्म	३८	२५.३३	१,३३,००,०००	२८.४८
४	४ देखि ५ लाख सम्म	२२	१४.६७	९९,००,०००	२१.२०
५	५ लाख भन्दा माथि	१०	६.६७	५५,००,०००	११.७८
	जम्मा	१५०	१००	४,६७,००,०००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसार २ लाख भन्दा कम आय हुनेको संख्या २० जना अर्थात १३.३३ प्रतिशत, २ देखि ३ लाख सम्म आय हुनेको संख्या सबैभन्दा बढी ६० जना अर्थात ४० प्रतिशत रहेको छ भने सबैभन्दा बढी ५ लाख भन्दा माथि आय हुनेको संख्या १० जना अर्थात ६.६७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

१.२ स्रोतगत वार्षिक पारिवारिक आय (Sources Wise Annual Family Income)

अध्ययन क्षेत्रका मानिसको आयको प्रमुख स्रोत कृषि, जागिर, उद्योग, व्यापार र वैदेशिक रोजगार आदि देखिन्छ । सहकारीमा संलग्न नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको कृषि लगायतका विभिन्न स्रोत अनुसारको आय विवरण यसप्रकार छ ।

तालिका ४.१५

स्रोतगत वार्षिक पारिवारिक आय २०७२/०७३

क्र.सं.	आयको विवरण	आय (रु.)	प्रतिशत
१	कृषि	८२,१०,०००	१७.५८
२	उद्योग तथा व्यापार	४८,१६,०००	१०.३१
३	जागिर	१,३५,४०,०००	२८.९९
४	वैदेशिक रोजगार	२,०१,३४,०००	४३.१२
	जम्मा	४,६७,००,०००	१००
	प्रति परिवार वार्षिक आय	३,११,३३३.३३	
	प्रति व्यक्ति वार्षिक आय	७०,२२५.५६	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसारसहकारीमा संलग्न नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा वार्षिक आय रु. ४,६७,००,००० रहेको पाइयो । सबैभन्दा बढी आम्दानी वैदेशिक रोजगारबाट रु. २,०१,३४,००० अर्थात ४३.१२ प्रतिशत र सबैभन्दा कम आम्दानी उद्योग तथा व्यापारबाट रु. ४८,१६,०००अर्थात १०.३१ प्रतिशत रहेको पाइयो । प्रति परिवार वार्षिक आय रु. ३,११,३३३.३३ र प्रति व्यक्ति वार्षिक आय रु.७०,२२५.५६ भएको पाइयो ।

२. नमूना छनोट सदस्यको खर्च (Expenditure of Sample Members)

यस अनुसन्धानमा सहकारीमा संलग्न नमूना छनोट सदस्यको खर्च अन्तर्गत घरायसी खर्च, पठनपाठन खर्च, स्वास्थ्य खर्च लगायत अन्य विविध शीर्षकमा सदस्यहरुको आयबाट गरिएको पारिवारिक वार्षिक खर्चलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ तहगत वार्षिक पारिवारिक खर्च (Level Wise Annual Family Expenditure)

अध्ययन क्षेत्रमा सहकारी संस्थामा संलग्न नमुना छनोट सदस्यहरूको पारिवारिक वार्षिक खर्च फरक फरक रहेको पाइयो जसलाई तहगत रूपमा निम्नानुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.१६

सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको तहगत वार्षिक पारिवारिक खर्च २०७२/७३

क्र.सं	खर्चको विवरण	संख्या	प्रतिशत	खर्च (रु.)	प्रतिशत
१	२ लाख भन्दा कम	७०	४६.६७	१,०५,००,०००	२८.१५
२	२ देखि ३ लाख सम्म	४०	२६.६७	१,००,००,०००	२६.८१
३	३ देखि ४ लाख सम्म	२०	१३.३३	७०,००,०००	१८.७७
४	४ देखि ५ लाख सम्म	१२	८.००	५४,००,०००	१४.४८
५	५ लाख भन्दा माथि	८	५.३३	४४,००,०००	११.७९
	जम्मा	१५०	१००	३,७३,००,०००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार वार्षिक २ लाख भन्दा कम खर्च गर्ने परिवार संख्या सबैभन्दा बढी ७०जना अर्थात् ४६.६७प्रतिशत रहेको छ भने खर्च रु. १,०५,००,००० अर्थात् २८.१५प्रतिशत र ५ लाखभन्दा बढी खर्च गर्ने परिवार संख्या सबैभन्दा कम ८ जना अर्थात् ५.३३ प्रतिशत रहेको छ भने खर्च रु. ४४,००,००० अर्थात् ११.७९प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

२.२ क्षेत्रगत वार्षिक पारिवारिक खर्च (Sector Wise Annual Family Expenditure)

अध्ययन क्षेत्रका सहकारी संस्थामा संलग्न नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारका सदस्यहरूले प्राप्त गर्ने आयलाई विभिन्न क्षेत्रमा खर्च गरेको देखियो । जसलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : ४.१७

क्षेत्रगत वार्षिक पारिवारिक खर्च २०७२/०७३

क्र.सं.	क्षेत्रगत आधार	पारिवारिक खर्च (रु.)	प्रतिशत
१	खाद्यान्न	१,१०,३०,०००	२९.५७
२	स्वास्थ्य	८१,१५,०००	२१.७६
३	शिक्षा	१,०८,२७,०००	२९.०३
४	सञ्चार	१०,६८,०००	२.८६
५	चाडपर्व	२९,४०,०००	७.८८
६	अन्य	३३,२०,०००	८.९०
	जम्मा	३,७३,००,०००	१००
	प्रति परिवार वार्षिक खर्च	२,४८,६६६.६७	०.६७
	प्रति व्यक्ति वार्षिक खर्च	५६,०९०.२३	०.००१५

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा खर्च रु. ३,७३,००,००० मध्ये सबैभन्दा धेरै खर्च खाद्यान्नमा २९.५७ प्रतिशत र सबैभन्दा कम खर्च सञ्चारमा २.८६ प्रतिशत मात्र भएको पाइयो । प्रति परिवार वार्षिक खर्च रु. २,४८,६६६.६७ र प्रति व्यक्ति वार्षिक खर्च रु. ५६,०९०.२३ भएको पाइयो ।

३. नमुना छनोट सदस्यको बचत (Saving of Sampling Members)

जम्मा आम्दानीबाट जम्मा खर्च घटाउदा बाँकी रहेको रकम नै बचत हो । अध्ययन क्षेत्रका सहकारी संस्थामा संलग्न नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारका सदस्यहरुको बचत निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका : ४.१८

वार्षिक पारिवारिक बचत २०७२/०७३

क्र.सं.	विवरण	रकम (रु.)
१	जम्मा आमदानी (रु.)	४,६७,००,०००
२	जम्मा खर्च (रु.)	३,७३,००,०००
३	बचत (रु.)	९४,००,०००
४	प्रति परिवार बचत (रु.)	६२,६६६.६७
५	प्रतिव्यक्ति बचत (रु.)	१४,१३५.३४

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा वार्षिक बचत रु. ९४,००,००० रहेको पाइयो । प्रति परिवार बचत रु.६२,६६६.६७ र प्रतिव्यक्ति बचत रु. १४,१३५.३४ रहेको पाइयो ।

४.५.२ सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको आर्थिक अवस्था (**Economic Status of Non**

Participants at Co-operatives)

अध्ययन क्षेत्र अन्तर्गत दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का सहकारीमा असंलग्न मध्येबाट नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारबाट उनीहरूको आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउने कोशिस गरिएको छ ।

१. सदस्यहरूको पेशागत अवस्था(Occupational Status of Members)

अध्ययन क्षेत्रका मानिसको प्रमुख पेशा कृषि, जागिर, उद्योग, व्यापार र वैदेशिक रोजगार आदि देखिन्छ। यस सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरू मध्ये नमूना छनोटमा परेका १५० जना सदस्यहरूको पारिवारिक पेशागत अवस्था निम्नानुसार रहेको छ।

तालिका ४.१९

सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक पेशागत अवस्था

क्र.सं.	पेशा	सङ्ख्या	प्रतिशत
१	कृषि	३८४	८५.७१
२	उद्योग तथा व्यापार	५	१.१२
३	जागिर	२४	५.३६
४	वैदेशिक रोजगार	३५	७.८१
	जम्मा	४४८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारमा कृषि पेशा गर्ने ३८४ जना अर्थात् ८५.७१ प्रतिशत, उद्योग तथा व्यापार गर्ने ५ जना अर्थात् १.१२ प्रतिशत, जागिर खाने २४ जना अर्थात् ५.३६ प्रतिशत र वैदेशिक रोजगारमा जाने ३५ जना अर्थात् ७.८१ प्रतिशत रहेको पाइयो।

२. सदस्यहरूको पारिवारिक आम्दानी(Family Income of Members)

२.१ तहगत वार्षिक पारिवारिक आय (Level wise Annual Family Income)

अध्ययन क्षेत्रमा यस संस्थामा असंलग्न सदस्यहरूको तहगत पारिवारिक वार्षिक आम्दानी फरक फरक रहेको पाइयो। नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको उक्त आम्दानीलाई कम र बढीको आधारमा निम्नानुसार देखाइएको छ

तालिका ४.२०

सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको तहगत वार्षिक पारिवारिक आम्दानी, २०७२/०७३

क्र.सं	आयको विवरण	संख्या	प्रतिशत	आम्दानी (रु.)	प्रतिशत
१	२ लाख भन्दा कम	१०५	७०.०	१,५७,५०,०००	५५.६५
२	२ देखि ३ लाख सम्म	३६	२४.०	९०,००,०००	३१.८०
३	३ देखि ४ लाख सम्म	६	४.०	२१,००,०००	७.४२
४	४ देखि ५ लाख सम्म	२	१.३३	९,००,०००	३.१८
५	५ लाख भन्दा माथि	१	०.६७	५,५०,०००	१.९४
	जम्मा	१५०	१००	२,८३,००,०००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसार २ लाख भन्दा कम आय हुनेको संख्या १०५ जना अर्थात ५५.६५ प्रतिशत, २ देखि ३ लाख सम्म आय हुनेको संख्या ३६ जना अर्थात ३१.८० प्रतिशत रहेको छ भने सबैभन्दा बढी ५ लाख भन्दा माथि आय हुनेको संख्या १ जना अर्थात १.९४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२.२ स्रोतगत वार्षिक पारिवारिक आय (Sources Wise Annual Family Income)

अध्ययन क्षेत्रका मानिसको आयको प्रमुख स्रोत कृषि, जागिर, उद्योग, व्यापार र वैदेशिक रोजगार आदि देखिन्छ । सहकारीमा असंलग्न नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको कृषि लगायतका विभिन्न स्रोत अनुसारको आय विवरण यसप्रकार छ ।

तालिका ४.२१

स्रोतगत वार्षिक पारिवारिक आय २०७२/०७३

क्र.सं.	आयको विवरण	आय (रु.)	प्रतिशत
१	कृषि	१,२२,६६,०००	४३.३४
२	उद्योग तथा व्यापार	२३,४०,०००	८.२७
३	जागिर	५३,६०,०००	१८.९४
४	वैदेशिक रोजगार	८३,३४,०००	२९.४५
	जम्मा	२,८३,००,०००	१००
	प्रति परिवार वार्षिक आय	१,८८,६६६.६७	
	प्रति व्यक्ति वार्षिक आय	४१,०१४.४९	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा असंलग्न नमूना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा वार्षिक आय रु. २,८३,००,००० रहेको पाइयो । सबैभन्दा बढी आम्दानी कृषिबाट रु. १,२२,६६,००० अर्थात ४३.३४ प्रतिशत र सबैभन्दा कम आम्दानी उद्योग तथा व्यापारबाट रु. २३,४०,००० अर्थात ८.२७ प्रतिशत रहेको पाइयो । प्रति परिवार वार्षिक आय रु.१,८८,६६६.६७ र प्रति व्यक्ति वार्षिक आय रु.४१,०१४.४९ भएको पाइयो ।

३. नमूना छनोट सदस्यको खर्च (Expenditure of Sample Members)

यस अनुसन्धानमा सहकारीमा असंलग्न नमूना छनोट सदस्यको खर्च अन्तर्गत घरायसी खर्च, पठनपाठन खर्च, स्वास्थ्य खर्च लगायत अन्य विविध शीर्षकमा सदस्यहरुको आयबाट गरिएको पारिवारिक वार्षिक खर्चलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१ तहगत वार्षिक पारिवारिक खर्च (Level Wise Annual Family Expenditure)

अध्ययन क्षेत्रमा सहकारी संस्थामा असंलग्न नमुना छनोट सदस्यहरुको पारिवारिक वार्षिक खर्च फरक फरक रहेको पाइयो जसलाई तहगत रुपमा निम्नानुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.२२

सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरुको तहगत वार्षिक पारिवारिक खर्च २०७२/७३

क्र.सं	खर्चको विवरण	संख्या	प्रतिशत	खर्च (रु.)	प्रतिशत
१	२ लाख भन्दा कम	११९	७९.३३	१,७८,५०,०००	६७.११
२	२ देखि ३ लाख सम्म	२५	१६.६७	६२,५०,०००	२३.४९
३	३ देखि ४ लाख सम्म	३	२.००	१०,५०,०००	३.९५
४	४ देखि ५ लाख सम्म	२	१.३३	९,००,०००	३.३८
५	५ लाख भन्दा माथि	१	०.६७	५,५०,०००	२.०७
	जम्मा	१५०	१००	२,६६,००,०००	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार वार्षिक २ लाख भन्दा कम खर्च गर्ने परिवार संख्या सबैभन्दा बढी ११९ जना अर्थात ७९.३३प्रतिशत रहेको छ भने खर्च रु. १,७८,५०,००० अर्थात ६७.११ प्रतिशत र ५ लाखभन्दा बढी खर्च गर्ने परिवार संख्या सबैभन्दा कम १ जना अर्थात ०.६७ प्रतिशत रहेको छ भने खर्च रु. ५,५०,००० अर्थात २.०७प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

३.२ क्षेत्रगत वार्षिक पारिवारिक खर्च (Sector Wise Annual Family Expenditure)

अध्ययन क्षेत्रका सहकारी संस्थामा असंलग्न नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारका सदस्यहरुले प्राप्त गर्ने आयलाई विभिन्न क्षेत्रमा खर्च गरेको देखियो । जसलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : ४.२३

क्षेत्रगत वार्षिक पारिवारिक खर्च २०७२/०७३

क्र.सं.	क्षेत्रगत आधार	पारिवारिक खर्च (रु.)	प्रतिशत
१	खाद्यान्न	१,००,०५,०००	३७.६१
२	स्वास्थ्य	४५,१५,०००	१६.९७
३	शिक्षा	८०,२७,०००	३०.१८
४	सञ्चार	८,६८,०००	३.२६
५	चाडपर्व	१६,४०,०००	६.१७
६	अन्य	१५,४५,०००	५.८१
	जम्मा	२,६६,००,०००	१००
	प्रति परिवार वार्षिक खर्च	१,७७,३३३.३३	
	प्रति व्यक्ति वार्षिक खर्च	३८,५५०.७२	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा खर्च रु. २,६६,००,००० मध्ये सबैभन्दा धेरै खर्च खाद्यान्नमा ३७.६१ प्रतिशत र सबैभन्दा कम खर्च सञ्चारमा ३.२६ प्रतिशत मात्र भएको पाइयो । प्रति परिवार वार्षिक खर्च रु. १,७७,३३३.३३ र प्रति व्यक्ति वार्षिक खर्च रु. ३८,५५०.७२ भएको पाइयो ।

३. नमुना छनोट सदस्यको बचत (Saving of Sampling Members)

जम्मा आम्दानीबाट जम्मा खर्च घटाउदा बाँकी रहेको रकम नै बचत हो । अध्ययन क्षेत्रका सहकारी संस्थामा असंलग्न नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारका सदस्यहरुको बचत निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका : ४.२४

वार्षिक पारिवारिक बचत २०७२/०७३

क्र.सं.	विवरण	रकम (रु.)
१	जम्मा आम्दानी (रु.)	२,८३,००,०००
२	जम्मा खर्च (रु.)	२,६६,००,०००
३	बचत (रु.)	१७,००,०००
४	प्रति परिवार बचत (रु.)	११,३३३.३३
५	प्रतिव्यक्ति बचत (रु.)	२,४६३.७७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा असंलग्न नमुना छनोटमा परेका १५० घरपरिवारको जम्मा वार्षिक बचत रु. १७,००,००० रहेको पाइयो । प्रति परिवार बचत रु.११,३३३.३३ प्रतिव्यक्ति बचत रु. २,४६३.७७ रहेको पाइयो ।

४.६सहकारीमा संलग्न र असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक अवस्थाको तुलना

(Comparision Economic Status of Participants and Non-participants at Co- operatives of Households)

नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको आर्थिक अवस्थाको बारेमा तूलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । उक्तअवस्थालाई तूलनात्मक रुपमा निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

१. आम्दानीको तुलना (Comparision of Income)

नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक वार्षिक आम्दानीको तूलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । जसलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.२५

सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको वार्षिक आयको तूलनात्मक विवरण

२०७२/०७३

क्र. सं.	आय	संलग्न सदस्य			असंलग्न सदस्य		
		संख्या	प्रतिशत	आय (रु.)	संख्या	प्रतिशत	आय (रु.)
१	२लाख भन्दा कम	२०	१३.३	३०,००,०००	१०५	७०.०	१,५७,५०,०००
२	२ देखि ३ लाखसम्म	६०	४०.०	१,५०,००,०००	३६	२४.०	९०,००,०००
३	३ देखि ४ लाखसम्म	३८	२५.३	१,३३,००,०००	६	४.०	२१,००,०००
४	४ देखि ५ लाखसम्म	२२	१४.७	९९,००,०००	२	१.३	९,००,०००
५	५लाख भन्दा बढि	१०	६.७	५५,००,०००	१	०.७	५,५०,०००
	जम्मा	१५०	१००	४,६७,००,०००	१५०	१००	२,८३,००,०००
	प्रति परिवार आय			३,११,३३३.३३			१,८८,६६६.६७
	प्रतिव्यक्ति आय			७०,२२५.५६			४१,०१४.४९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा नमूना छनोटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको आय विवरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूको वार्षिक २ लाख भन्दा कम आम्दानी गर्ने घरपरिवारको संख्या १३.३ प्रतिशत रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको घरपरिवारको संख्या ७० प्रतिशत रहेको पाइयो । वार्षिक २-३ लाख सम्म आम्दानी हुने सहकारीमा संलग्न परिवार ४० प्रतिशत रहेको तर संस्थामा असंलग्न परिवार २४ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो । वार्षिक ३-४ लाख सम्म हुने संलग्न परिवार २५.३ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न परिवार ४ प्रतिशत रहेको छ । वार्षिक ४-५ लाख सम्म हुने संलग्न परिवार १४.७ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न परिवार १.३ प्रतिशत रहेको छ । यसै गरि वार्षिक ५ लाखभन्दा माथि आय हुने संलग्न परिवार ६.७ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न सदस्यहरूको परिवार संख्या ०.७ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो । सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको प्रति परिवार वार्षिक आय रु.३,११,३३३.३३ रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको प्रति परिवार वार्षिक आय रु.१,८८,६६६.६७ मात्र रहेको पाइयो । त्यस्तैगरी सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको प्रतिव्यक्ति आय रु. ७०,२२५.५६ रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको प्रतिव्यक्ति आय रु. ४१,०१४.४९ मात्र रहेको पाइयो। माथि उल्लिखित तथ्यांकलाई विश्लेषण गर्दा सहकारीमा असंलग्न हुनेको भन्दा संलग्न सदस्यहरूको आम्दानी उच्च हुनाले पारिवारिक आर्थिक अवस्था मजबूत देखिन्छ । त्यसैले ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक स्तर वृद्धि गर्न सहकारी संघ संस्थाको स्थापना हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

२. खर्चको तूलना (Comparison of Expenditure)

नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक वार्षिक खर्चको तूलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । जसलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.२६

सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको वार्षिक खर्चको तूलनात्मक विवरण

आ.व. २०७२/०७३

क्र. सं.	खर्च	संलग्न सदस्य			असंलग्न सदस्य		
		संख्या	प्रतिशत	खर्च (रु.)	संख्या	प्रतिशत	खर्च (रु.)
१	२ लाख भन्दा कम	७०	४६.७	१,०५,००,०००	११९	७९.३	१,७८,५०,०००
२	२ देखि ३ लाखसम्म	४०	२६.७	१,००,००,०००	२५	१६.७	६२,५०,०००
३	३ देखि ४ लाखसम्म	२०	१३.३	७०,००,०००	३	२.०	१०,५०,०००
४	४ देखि ५ लाखसम्म	१२	८.०	५४,००,०००	२	१.३	९,००,०००
५	५ लाख भन्दा बढि	८	५.३	४४,००,०००	१	०.७	५,५०,०००
	जम्मा	१५०	१००	३,७३,००,०००	१५०	१००	२,६६,००,०००
	प्रति परिवार खर्च			२,४८,६६६.६७			१,७७,३३३.३३
	प्रतिव्यक्ति खर्च			५६,०९०.२३			३८,५५०.७२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा नमूना छनोटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको खर्च विवरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूको वार्षिक २ लाख भन्दा कम खर्च गर्ने घरपरिवारको संख्या ४६.७ प्रतिशत रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको घरपरिवारको संख्या ७९.३ प्रतिशत रहेको पाइयो । वार्षिक २-३ लाख सम्म खर्च हुने सहकारीमा संलग्न परिवार २६.७ प्रतिशत रहेको तर संस्थामा असंलग्न परिवार १६.७ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो । वार्षिक ३-४ लाख सम्म हुने संलग्न परिवार १३.३ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न परिवार २ प्रतिशत रहेको छ । वार्षिक ४-५ लाख सम्म हुने संलग्न परिवार ८ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न परिवार १.३ प्रतिशत रहेको छ । यसै गरि वार्षिक ५ लाखभन्दा माथि खर्च हुने संलग्न परिवार ५.३ प्रतिशत रहेको छ भने असंलग्न सदस्यहरूको परिवार संख्या ०.७ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो । सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको प्रति परिवार वार्षिक खर्च रु.२,४८,६६६.६७रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको प्रति परिवार वार्षिक खर्च रु.१,७७,३३३.३३मात्र रहेको पाइयो । त्यस्तैगरी सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको प्रतिव्यक्ति खर्च रु.५६,०९०.२३ रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको प्रतिव्यक्ति खर्च रु.३८,५५०.७२ मात्र रहेको पाइयो ।

३. बचतको तूलना (Comparison of Saving)

नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक वार्षिक बचतको तूलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । जसलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका ४.२७

सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको वार्षिक बचतको तूलनात्मक विवरण

आ.व. २०७२/०७३

क्र.सं.	विवरण	संलग्न सदस्यको रकम (रु.)	असंलग्न सदस्यको रकम (रु.)
१	जम्मा आम्दानी	४,६७,००,०००	२,८३,००,०००
२	जम्मा खर्च	३,७३,००,०००	२,६६,००,०००
३	बचत	९४,००,०००	१७,००,०००
४	प्रति परिवार बचत	६२,६६६.६७	११,३३३.३३
५	प्रतिव्यक्ति बचत	१४,१३५.३४	२,४६३.७७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा नमूना छनोटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक वार्षिक बचत विवरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस सहकारी संस्थामा संलग्न १५० परिवारको वार्षिक बचत रु. ९४,००,००० रहेको पाइयो भने संस्थामा असंलग्न १५० परिवारको बचत रु. १७,००,००० मात्र रहेको पाइयो । संस्थामा संलग्नको प्रति परिवार वार्षिक बचत रु. ६२,६६६.६७ तथा प्रतिव्यक्ति बचत रु. १४,१३५.३४ रहेको पाइयो भने संस्थामा असंलग्नको प्रति परिवार वार्षिक बचत रु.११,३३३.३३ र प्रतिव्यक्ति बचत रु.२,४६३.७७ मात्र रहेको पाइयो ।

४.७ श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सदस्यहरुको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको

प्रभाव (Economic Impact of Shramjivi Co-operative on Member)

यस अध्ययनमा दोलखा जिल्लाको फस्कू गा.वि.स.मा रहेका यस संस्थामा आवद्ध शेयर सदस्यहरुको संस्था स्थापना हुनुभन्दा अघि र स्थापना भैसकेपछिका आर्थिक क्रियाकलापहरु सूचकका रुपमा विश्लेषण गरिएको छ । आर्थिक सूचक अन्तर्गत व्यापार/व्यवसाय, औद्योगिक विकास र रोजगारीलाई लिइएको छ ।

४.७.१ व्यापार/व्यवसाय(Trade or Business)

यस संस्थाको स्थापनाबाट यस संस्थाका सदस्यहरुको आर्थिक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रुपले प्रभाव पारेको छ । आर्थिक रुपले कमजोर जनताले साहूमहाजनबाट चर्को व्याजदरमा ऋण लिई व्यवसाय गर्नुपर्ने बाध्यतालाई संस्थाले परिवर्तन गरेको छ । सहुलियत व्याजदरमा सहज रुपमा संस्थाले ऋण उपलब्ध गराउने र ऋणको सही सदुपयोग गर्न दवाव दिइरहने हुनाले सदस्यहरु व्यापार व्यवसायतर्फ आकर्षित भएका छन् । यसले ऋणलाई दुरुपयोग हुनबाट जोगाउँछ । व्यापार व्यवसायको क्रममा व्यवसायीहरुलाई दैनिक रुपमा बचत गर्ने बानीको विकास भएको छ भने ऋणहरुले दैनिक तथा मासिक, त्रैमासिक किस्ताबन्दीमा ऋण तिर्न पाउने प्रावधानले लाभान्वित भएका छन् । यसको परिणाम स्वरुप बेकाम खर्चमा नियन्त्रण भई बचत बढेको छ । यो सहकारी संस्था स्थापना हुने समयमा यी क्षेत्रमा ६ जना व्यक्तिले मात्र पसल, कुखुरा पालन तथा बेचबिखन तथा कपडा सिलाई कटाई, स्टेशनरी आदि व्यापार व्यवसायमा संलग्न थिए भने यस संस्थाको स्थापना पश्चात सहकारीको पसलमा आम गरीब, पिछडिएका नागरिक सचेत भई व्यापारिक, व्यवसायिक, उद्यमी आदिको सङ्ख्यामा वृद्धि भई ३३ पुगेका छन् । सहकारी स्थापना हुनुभन्दा पूर्व केवल कृषिलाई पराम्परागत खेती प्रणालीमा सिमित थियो भने संस्था स्थापना पश्चात यस सहकारीले सञ्चालन गरेको विभिन्न तालिमको सदुपयोग गर्दै मौसमी तथा बेमौसमी तथा व्यवसायिक खेती गर्ने कृषकहरुको सङ्ख्या बढेको छ ।

४.७.२ औद्योगिक विकास (Industrial Development)

श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था स्थापना हुनुपूर्व यस अध्ययन क्षेत्रमा फर्निचर उद्योग, सिलाई कटाई, आरन, कुखुरापालन, स्टेशनरी, आदिमा ६ जना मात्रा संलग्न रहेकोमा यसको स्थापना पछि यस्ता उद्योगमा १८ जना संलग्न रहेको देखियो ।

४.७.३ रोजगारी (Employment)

यस शिर्षकमा श्रमजिवि बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले यसका सदस्यको आर्थिक क्षेत्रमा परेको प्रभाव अन्तर्गत संस्थाको स्थापना पछि स्थानीय स्तरमा सिर्जना भएका रोजगारीको अवसरहरुको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस सहकारी संस्था स्थापना भए देखि नै १ जना कर्मचारी र हाल ७ जना कर्मचारी लाई नियमित रुपमा रोजगारी प्रदान गर्दै आइरहेको छ । यस संस्थाको स्थापना सँगै घरेलु उद्योगको क्षेत्रमा पनि क्रमश विस्तार हुँदै गएको छ । सहकारी स्थापना हुनुभन्दा पहिले यस क्षेत्रमा घरेलु तथा व्यवसायको सङ्ख्या २ रहेको थियो भने स्थापना पछि उद्योग व्यवसायमा वृद्धि गर्दै उद्योगीहरुको सङ्ख्यामा वृद्धि भई १८ पुगेको छ । स्थानीय स्तरमा विभिन्न किसिमका उद्योग तथा व्यवसायको सङ्ख्यामा वृद्धि हुदै जाँदा उद्योग तथा व्यवसायको सङ्ख्यामा वृद्धिसँगै रोजगारीका अवसरहरु पनि धमाधम वृद्धि भएका छन् । सहजै ऋण प्राप्त गर्न सकिने भएकाले वैदेशिक रोजगारमा जाने सदस्यहरुको संख्या पनि दिन प्रतिदिन बढिरहेको पाइयो ।

४.७.४ नमुना छनौटमा परेका सदस्यहरुको ऋणका स्रोतहरु (Sources of Loan in Sampling Population)

नमुना छनौटमा परेका सहकारीमा असंलग्न तथा संलग्न सदस्यहरुका ऋणका स्रोतहरु सहकारी, बैंक तथा वित्तीय संस्था, साहूमहाजन, छिमेकी र अन्य इष्ट मित्रहरु रहेको पाइयो । उक्त अध्ययन सर्वेक्षणमा पाइएको ऋणका स्रोतहरु निम्न छन् ।

तालिका ४.२८

सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूका ऋणका स्रोतहरू २०७२/०७३

क्र.सं.	ऋणका स्रोतहरू	असंलग्न सदस्यहरू		संलग्न सदस्यहरू	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	सहकारी संस्था	-	-	११५	७६.७
२	साहूमहाजन	९५	६३.३	५	३.३
३	बैंक तथा वित्तीय संस्था	१०	६.७	२०	१३.३
४	अन्य	४५	३०.०	१०	६.७
	जम्मा	१५०	१००	१५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रका सहकारी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरूले सबैभन्दा बढि ऋण साहूमहाजनबाट ६३.३ प्रतिशतले लिएको पाइयो भने सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूले सहकारीबाट ७६.७ प्रतिशतले लिएको पाइयो । यसबाट सहकारी संस्थामा असंलग्न सदस्यहरूले सबैभन्दा बढि ऋण साहूमहाजनबाट लिन्छन् तर सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूले सबैभन्दा बढि ऋण सहकारीबाट नै लिएको पाइयो ।

४.८ पारिवारिक शैक्षिक अवस्था (Educational Condition of Households)

४.८.१ सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था(Educational

Status of Households of Participants at Co-operatives)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

१. तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था(Level wise Educational Condition of Households)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न १५० परिवारको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.२९

सहकारीमा संलग्न सदस्यहरुको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था २०७३

विवरण	निरक्षर	साक्षर	आधारभुत	माध्यमिक	उच्च	जम्मा
संख्या	२५	१३२	२३४	१७६	९८	६६५
प्रतिशत	३.७६	१९.८५	३५.१९	२६.४७	१४.७४	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा संलग्न १५० परिवारको जम्मा ६६५ जना सदस्यहरुमध्ये २५ जना अर्थात ३.७६ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो । १३२ जना साक्षर, आधारभुत तह पुरा गर्ने २३४, माध्यमिक तह पुरा गर्ने १७६ र उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने ९८ जना अर्थात १४.७४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२. बालबालिका अध्ययनरत विद्यालय(School of Children)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न १५० जना सदस्यहरुको बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.३०

सहकारीमा संलग्न सदस्यहरूको बालबालिकाको विद्यालय, २०७३

क्र.सं.	विद्यालयको किसिम	संख्या	प्रतिशत
१	सरकारी	४६	३०.६७
२	संस्थागत	१०४	६९.३३
	जम्मा	१५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा संलग्न १५० परिवारका बालबालिकाहरूमध्ये सरकारी विद्यालयमा पठाउने ४६ परिवार अर्थात् ३०.६७प्रतिशत र संस्थागत विद्यालयमा पठाउने १०४ परिवार अर्थात् ६९.३३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

४.८.२ सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था(Educational Status of Family of Non-Participants at Co-operatives)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

१. तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था(Level wise Educational Condition of Households)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.३१

सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरुको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था २०७३

विवरण	निरक्षर	साक्षर	आधारभुत	माध्यमिक	उच्च	जम्मा
संख्या	३५	२४५	२९६	९२	२२	६९०
प्रतिशत	५.०७	३५.५१	४३.९०	१३.३३	३.१९	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारको जम्मा ६९० जना सदस्यहरुमध्ये ३५ जना अर्थात ५.०७ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो । २४५ जना साक्षर, आधारभुत तह पुरा गर्ने २९६, माध्यमिक तह पुरा गर्ने ९२ र उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने २२ जना अर्थात ३.१९ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२. बालबालिका अध्ययनरत विद्यालय(School of Children)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारको बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको अवस्था यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.३२

सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरुको बालबालिकाको विद्यालय, २०७३

क्र.सं.	विद्यालयको किसिम	संख्या	प्रतिशत
१	सरकारी	११८	७८.६७
२	संस्थागत	३२	२१.३३
	जम्मा	१५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिका अनुसार सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारका बालबालिकाहरुमध्ये सरकारी विद्यालयमा पठाउने ११८ परिवार अर्थात ७८.६७प्रतिशत र संस्थागत विद्यालयमा पठाउने ३२ परिवार अर्थात २१.३३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

४.९ सहकारीमा संलग्न र असंलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक शैक्षिक अवस्थाको तूलना

(Comparision Educational Status of Participants and Non-participants at Co- operatives of Households)

नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा तूलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । उक्त अवस्थालाई तूलनात्मक रुपमा निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

४.९.१तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्थाको तूलना(Comparision of Level wise

Educational Condition of Households)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न १५०/१५० परिवारको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्थाको तूलना यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.३३

सहकारीमा संलग्न र असंलग्न सदस्यहरूको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्था, २०७३

क्र.सं.	विवरण	संलग्न		असंलग्न	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	२५	३.७६	३५	५.०७
२	साक्षर	१३२	१९.८५	२४५	३५.५१
३	आधारभुत	२३४	३५.१९	२९६	४३.९०
४	माध्यमिक	१७६	२६.४७	९२	१३.३३
५	उच्च शिक्षा	९८	१४.७४	२२	३.१९
	जम्मा	६६५	१००	६९०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा नमूना छनोटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको तहगत पारिवारिक शैक्षिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । सहकारीमा संलग्न १५० परिवारका जम्मा ६६५ सदस्यमध्ये २५ जना अर्थात् ३.७६ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारका जम्मा ६९० सदस्यमध्ये ३५ जना अर्थात् ५.०७ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो । सहकारीमा संलग्न १९.८५ प्रतिशत साक्षर मात्र भएको पाइयो भने असंलग्नको ३५.५१ प्रतिशत रहेको पाइयो । आधारभुत तह पुरा गर्ने संलग्न ३५.१९ प्रतिशत र असंलग्नको ४३.९० प्रतिशत रहेको पाइयो । माध्यमिक तह पुरा गर्ने संलग्न २६.४७ प्रतिशत र असंलग्न १३.३३ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो । उच्च शिक्षा हासिल गर्ने संलग्न १४.७४ प्रतिशत रहेको पाइयो भने असंलग्न ३.१९ प्रतिशत मात्र रहेको पाइयो ।

४.९.२. बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको तूलना(Comparision of School of Children)

दोलखा जिल्ला फस्कू गा.वि.स.का नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न १५०/१५० परिवारको बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको तूलना यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ४.३४

सहकारीमा संलग्न र असंलग्न परिवारकाबालबालिका अध्ययनरत विद्यालय

क्र.सं.	विद्यालयको किसिम	संलग्न		असंलग्न	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	सरकारी	४६	३०.६७	११८	७८.६७
२	संस्थागत निजी	१०४	६९.३३	३२	२१.३३
	जम्मा	१५०	१००	१५०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको तालिकामा नमूना छनोटमा परेका सहकारी संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरुको बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । सहकारीमा संलग्न १५० परिवारमध्ये ४६ परिवार अर्थात ३०.७६ प्रतिशतले आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न १५० परिवारमध्ये ११८ परिवार अर्थात ७८.७६ प्रतिशतले आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो ।सहकारीमा संलग्न १०४ परिवार अर्थात ६९.३३ प्रतिशतले आफ्ना बालबालिकालाई संस्थागत निजी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न ३२ परिवार अर्थात २१.३३ प्रतिशतले मात्र आफ्ना बालबालिकालाई संस्थागत निजी

विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो । यसबाट सहकारीमा संलग्न अधिकांशले आफ्ना बालबालिकालाई संस्थागत निजी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने सहकारीमा असंलग्न अधिकांशले आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो ।

४.१० श्रमजिवी सहकारी संस्थाले सदस्यको पारिवारिक शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Educational Impact of Shramjivi Co-operative on Members)

हरेक व्यक्ति आफ्ना बालबालिकालाई राम्रो तथा गुणस्तरीय विद्यालयमा भर्ना गरी शिक्षा दिन चाहन्छन् । नेपालको सन्दर्भमा सरकारी शिक्षाको तुलनामा निजी शैक्षिक संस्थाले प्रदान गर्ने शिक्षा गुणस्तरीय मानिन्छ । राम्रो विद्यालयमा अध्ययन अध्यापन गराउनका लागि आर्थिक अवस्था पनि बलियो हुनुपर्छ । श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सदस्यहरूको शैक्षिक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ । सहकारीको स्थापना र सञ्चालनको कारणले सदस्यहरूको परिवारको आमदानी बढ्न गई आफ्ना बालबालिकाको शैक्षिक अभिवृद्धि गर्न आवश्यक लगानी गर्न सक्षम भएका छन् । आर्थिक अवस्था कमजोर भएर बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न नसकेका मानिसहरू सहकारीको सदस्य बनेर आयआर्जन बढाई बालबालिकालाई निजी र सुविधा सम्पन्न विद्यालयमा भर्ना गरी राम्रो शैक्षिक अवसर प्रदान गर्न सक्षम भएका छन् । बालबालिकाले कम्प्युटर, इन्टरनेट आदिजस्ता आधुनिक सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको समेत प्रयोग गर्न पाएका छन् । यस सहकारी संस्थाको स्थापनाले सदस्यहरूको पारिवारिक शैक्षिक क्षेत्रमा ठूलो मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

४.११ श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको समस्याहरूको विश्लेषण (Problems Analysis of Shramjivi Saving and Credit Co-operative)

जुनसुकै कार्यक्रमका जति धेरै सबल पक्षहरू भएपनि त्यसको संगसंगै दुर्बल पक्षहरू पनि रहेका हुन्छन् । त्यस्ता दुर्बल पक्षहरूको समयमै पहिचान र मूल्याङ्कन गरी समस्या समाधानका उपायहरू अपनाउन सकेमा मात्र राम्रो प्रतिफल पाउन सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेको यस सहकारी संस्थाको पनि विभिन्न समस्याहरू रहेको पाइयो । जुन निम्न लिखित छन् ।

४.११.१ ऋण लगानी सम्बन्धी समस्या (Problems of Loan Investment)

यस सहकारी संस्थाको पूँजी पर्याप्त नभएकाले संस्थाका सदस्यहरूले चाहेको बखतमा ऋण प्रदान गर्नका लागि समस्या आउने गरेको यस संस्थाका अध्यक्षबाट थाहा पाइयो । यसले गर्दा सबै सदस्यहरूको ऋणको आवश्यकता एकैपटक पूरा गर्न गाह्रो भएको पाइयो । आन्तरिक पूँजी वृद्धिका लागि सेवामा विविधिकरण गरी बाल बचत, आवधिक बचत र सदस्य सुरक्षण बचत आदि गरेको पाइयो ।

४.११.२ ऋणको दुरुपयोग (Misuse of Debt)

संस्थाका सदस्यहरूले ऋण लिदा जुन उद्देश्यले लिएको हो सोही कार्यमा प्रयोग नगरी अन्य कार्यमा खर्च गर्नु नै ऋणको दुरुपयोग हो । यदि ऋण लिएर सदुपयोग गर्न सकेन भने सहि प्रतिफल प्राप्त हुन सक्दैन र ऋण तिर्न गाह्रो पर्न जान्छ । यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूले संस्थाबाट लिएको ऋण ६० प्रतिशत सदस्यले उद्देश्य अनुसार नै खर्च गर्ने गरेको र ४० प्रतिशत सदस्यले उद्देश्य विपरित खर्च गर्ने गरेको पाइयो ।

४.११.३ भुक्तानी सम्बन्धी समस्या (Problem of Payment)

यस सहकारी संस्थाबाट सदस्यहरूले निश्चित भाकामा ऋण तिर्ने सर्तमा ऋण लिने गरेको र भाकामा ऋण तिर्नको लागि संस्थाका पदाधिकारीहरूले बेलाबेलामा सचेत गरिरहेको पाइयो । यदि भाकामा ऋण नतिरेको खण्डमा जरिवाना लगाउने व्यवस्था रहेको पाइयो । संस्थाबाट लिएको ऋण समयमा भुक्तान गर्नु भएको छ ? भनि सोधिएको प्रश्नमा ७५ प्रतिशतले गरेको छु भन्ने धारणा राखेको पाइयो भने बाँकी २५ प्रतिशतले समयमा भुक्तानी गर्न नसकेको पाइयो ।

४.११.४ निरीक्षण र मूल्याङ्कन सम्बन्धी समस्या (Problem of Supervision and Evaluation)

जुनसुकै कार्य गर्दा पनि अनुगमन र निरीक्षण भएन भने सो कार्यक्रमले उद्देश्य अनुसार प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दैन । त्यसैले सहकारी संस्थाले प्रदान गरेको ऋण सहि सदुपयोग भएको छ कि छैन भनि अनुगमन र निरीक्षण गर्नु आवश्यक छ । नमूना छनौटमा परेका सदस्यहरूलाई संस्थाका पदाधिकारीहरू आउनु भएको छ ? भन्ने प्रश्नमा ६५ प्रतिशतले छैन

भन्ने जवाफ दिए भने ३५ प्रतिशतले हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरे । यस अध्ययनबाट सहकारीमा सहकारी सम्बद्ध माथिल्ला निकायहरूले पनि समयसमयमा अनुगमन र निरीक्षण नगरेको पाइयो ।

४.१२ सारांश (Summary)

यो अध्ययन दोलखा जिल्लाको फस्कू गा.वि.स.मा सञ्चालित श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा गरिएको थियो । यस अध्ययनमा श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारीको वर्तमान अवस्था, संस्थामा संलग्न तथा असंलग्न सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक अवस्था र पारिवारिक शैक्षिक अवस्था आदिको अध्ययन गरी समस्याहरू पत्ता लगाई सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको थियो । उक्त उद्देश्य पूरा गर्न वर्णनात्मक र विश्लेषणत्मक पद्धति अपनाइएको थियो । यस अध्ययनमा सहकारीका अध्यक्ष र सहकारीमा संलग्न फस्कू गा.वि.स.का सदस्यहरू तथा सोहि गा.वि.स.का सहकारीमा असंलग्न सदस्यहरूबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सहकारीमा संलग्न ९०६ घरधुरी मध्ये १५० र सहकारीमा असंलग्न ५८३ घरधुरी मध्येबाट १५० गरी जम्मा ३०० घरधुरीलाई नमूना छनोट गरिएको थियो ।

द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा विभिन्न पत्र पत्रिका, पुस्तक, गा.वि.स. कार्यालय, श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, जि.वि.स. दोलखा, डिभिजन सहकारी कार्यालय दोलखा, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग काठमाडौं, राष्ट्रिय योजना आयोग लगायत विभिन्न सरकारी तथा गैह्र सरकारी संस्थाबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कहरूको सहयोग लिइएको थियो ।

श्रमजिवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको स्थापना २०६३/०१/०१मा भएको हो ।

यस सहकारी संस्थाले फस्कू गा.वि.स.को सम्पूर्ण वडाहरूको साथै काटाकुटी, शैलुङ्गेश्वर, पवटी गाविस र भीमेश्वर नगरपालिकाको केही वडाहरू समेटेको छ । यस सहकारी संस्थामा ३,०३१ शेयर सदस्यहरू रहेका छन् । यस संस्थाको शेयर पूँजी ३३,८९,००० रहेको छ । यस संस्थाबाट विभिन्न चेतनामूलक तालिम प्रदान गरेको पाइयो ।

-) यस संस्थाले सदस्यहरूलाई शेयर, बचत, व्यक्तिगत धितो जमानत तथा सामूहिक धितो जमानतको आधारमा ऋण दिने गरेको पाइयो ।
-) यस संस्थाले सदस्यहरूको बचतमा ७ प्रतिशत व्याज दिने र ऋण लगानी गर्दा १३ प्रतिशत व्याज लिने गरेको पाइयो ।
-) नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थाको फस्कू गाविसको यस संस्थामा संलग्न १५० जना सदस्यहरू मध्ये क्षेत्री ९० जना, तामाड २५ जना, कामी १३ जना, दमाइ १२जना, र बाहुन १० जना रहेको पाइयो भने यस संस्थामा असंलग्न नमूना छनोटमा परेका १५० जना मध्ये क्षेत्री ५५ जना, तामाड ४० जना, कामी २५ जना, दमाइ २३ जना, बाहुन ७ जना रहेको पाइयो ।
-) नमूना छनोटमा परेका यस सहकारीमा संलग्न तथा असंलग्न जम्मा १५०/१५० जना सदस्यहरूमध्ये २० वर्षभन्दा कम उमेरका १५/१५ जना, २० देखि ३० वर्षका ३०/३० जना, ३० देखि ४० वर्षका ४५/४५ जना, ४० देखि ५० वर्षका ३५/३५ जना र ५० वर्षभन्दा माथिको उमेरका २५/२५ जना रहेको पाइयो ।
-) यस अध्ययनमा नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न र असंलग्न १५०/१५० जना सदस्यहरू मध्ये वार्षिक २ लाखभन्दा कम आय हुने संलग्न सदस्यको घरपरिवार २० र असंलग्न सदस्यको घरपरिवार १०५ रहेको पाइयो । वार्षिक २ देखि ३ लाख आय हुने संलग्न परिवार संख्या ६० र असंलग्न परिवार संख्या ३६, ३ देखि ४ लाखसम्म आय हुने संलग्न परिवार संख्या ३८ र असंलग्न परिवार संख्या ६, ४ देखि ५ लाख आय हुने संलग्न परिवार संख्या २२ र असंलग्न परिवार संख्या २ र ५ लाखभन्दा माथि वार्षिक आय हुने संलग्न परिवार संख्या १० जना रहेको पाइयो भने असंलग्न परिवार संख्या १जना रहेको पाइयो ।
-) नमूना छनोटमा परेका शेयर सदस्यको ऋणको स्रोतलाई हेर्दा यस सहकारीमा संलग्न र असंलग्न १५०/१५० जना मध्ये असंलग्न ६३.३प्रतिशत सदस्यको ऋणको स्रोत साहूमहाजन भएको पाइयो भने सहकारी संस्थामा संलग्न ७६.७ प्रतिशत सदस्यहरूले सहकारी संस्थाबाट ऋण लिएको पाइयो ।
-) यस अध्ययनमा नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न र असंलग्न १५०/१५० घरधुरी मध्ये सहकारी संस्थामा संलग्नको प्रति परिवार वार्षिक बचत रु.

६२,६६६.६७ रहेको पाइयो भने असंलग्नको रु. ११,३३३.३३ मात्र रहेको पाइयो ।
संलग्नको प्रतिव्यक्ति वार्षिक बचत रु. १४,१३५.३४ रहेको पाइयो भने असंलग्नको
रु. २,४६३.७७ मात्र रहेको पाइयो ।

) यस अध्ययनमा नमूना छनोटमा परेका यस सहकारी संस्थामा संलग्न र असंलग्न
१५०/१५० घरधुरी मध्ये सहकारीमा संलग्न ४६घरधुरी अर्थात्३०.६७ प्रतिशतले
आफ्ना बालबालिका सरकारी विद्यालयमा र १०४घरधुरी अर्थात्६९.३३ प्रतिशतले
निजी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो भने संस्थामा असंलग्न ११८घरधुरी
अर्थात्७८.६७ प्रतिशतले सरकारी विद्यालयमा र ३२ घरधुरी अर्थात्२१.३३ प्रतिशतले
मात्र आफ्ना बालबालिकाहरुलाई निजी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो ।

अध्याय-पाँच(CHAPTER-FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरू (Conclusion and Recommendations)

यस अध्ययनमा राखिएका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नको लागि संकलित तथ्याङ्कको विश्लेषण गरेर प्राप्त भएको नतिजालाई निष्कर्ष र सुझावहरूको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष(Conclusion)

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू निम्न अनुसार छन् ।

- । यस सहकारी संस्थाले नियमित बचत, ऐच्छिक बचत, आवधिक बचत र बाल बचत गर्ने सुविधा प्रदान गरेको छ ।
- । यस सहकारीले बचतमा ७ प्रतिशत व्याज दिने र ऋणको व्याज १३ प्रतिशत लिने व्यवस्था गरेको छ ।
- । यस संस्थाले सदस्यहरूलाई शेयर, बचत, व्यक्तिगत धितो जमानत तथा सामूहिक धितो जमानतको आधारमा ऋण दिने व्यवस्था गरेको छ ।
- । ऋण असुली गर्दा कम्तिमा ३ महिना र बढीमा १.५ वर्षको भाका राखेको छ ।
- । यस संस्थाको दायित्व रु. ५,७६,३८,७३९ र सम्पत्ति रु. ५,७६,३८,७३९ रहेको छ ।
- । यस संस्थाको शेयर पूँजी रु. ३३,८९,०००, बचत हिसाब रु. ५,१८,९३,२४४ र कोष हिसाब रु. १३,८६,३४८ रहेको छ ।
- । यस सहकारी संस्थाले सबैभन्दा बढि ऋण लगानी वैदेशिक रोजगारमा गरेको छ भने सबैभन्दा कम लगानी स्वास्थ्य क्षेत्रमा गरेको छ ।
- । यस सहकारी संस्थाले सदस्यहरूका लागि आयमुलक तालिम सञ्चालन गरेको छैन ।
- । सहकारीमा संलग्न सबै सदस्यहरूले नियमित बचत नगर्ने, ऋण समयमा नतिर्ने, साधारण सभामा उपस्थित नहुने समस्या रहेको पाइयो ।
- । यस सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरू मध्ये वार्षिक २ लाखभन्दा कम आय हुने १३.३३ प्रतिशत घरपरिवार रहेका छन् भने यस संस्थामा असंलग्न सदस्यमध्ये ७० प्रतिशत रहेका छन् ।

-) वार्षिक २ देखि ३ लाखसम्म आय हुने संस्थामा असंलग्न परिवार संख्या २४ प्रतिशत रहेका छन् भने संलग्न परिवार संख्या ४० प्रतिशत रहेको छ ।
-) वार्षिक ३ देखि ४ लाखसम्म आय हुने संस्थामा असंलग्न परिवार संख्या ४ प्रतिशत रहेका छन् भने संलग्न परिवार संख्या २५.३३ प्रतिशत रहेको छ ।
-) वार्षिक ४ देखि ५ लाखसम्म आय हुने संस्थामा असंलग्न परिवार संख्या १.३३ प्रतिशत रहेका छन् भने संलग्न परिवार संख्या १४.६७ प्रतिशत रहेको छ ।
-) वार्षिक ५ लाखभन्दा माथि आय हुने संस्थामा असंलग्न परिवार संख्या ०.६७ प्रतिशत रहेका छन् भने संलग्न परिवार संख्या ६.६७ प्रतिशत रहेको छ ।
-) सहकारी संस्थामा संलग्नको प्रति परिवार वार्षिक बचत रु. ६२,६६६.६७ रहेको छ भने असंलग्नको रु. ११,३३३.३३ मात्र रहेको छ । संलग्नको प्रतिव्यक्ति वार्षिक बचत रु. १४,१३५.३४ रहेको छ भने असंलग्नको रु. २,४६३.७७ मात्र रहेको छ ।
-) यस संस्थामा असंलग्न सदस्यहरु मध्ये ६३.३ प्रतिशतले साहुमहाजनबाट ऋण लिन्छन् भने सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरु मध्ये ७६.७ प्रतिशत सदस्यको ऋणको स्रोत सहकारी संस्था रहेको छ ।
-) यस सहकारीमा असंलग्न ७८.६७ प्रतिशत सदस्यहरुले आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेका छन् भने २१.३३ प्रतिशत सदस्यले मात्र निजी विद्यालयमा भर्ना गरेका छन् । सहकारीमा असंलग्न धेरै सदस्यका बालबालिकाहरु सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गर्दछन् ।
-) यस सहकारीमा संलग्न ३०.६७ प्रतिशत सदस्यहरुले मात्र आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेका छन् भने ६९.३३ प्रतिशत सदस्यले निजी विद्यालयमा भर्ना गरेका छन् । सहकारीमा संलग्न धेरै सदस्यका बालबालिकाहरु निजी विद्यालयमा अध्ययन गर्दछन् ।

५.२ सुझावहरु (Recommendations)

यस अध्ययनलाई हेर्दा सहकारी संघ संस्थामा ग्रामिण क्षेत्रका बढिभन्दा बढि गरिब, किसान र पिछडिएका वर्गहरुलाई सहभागी गराई उनीहरुको आर्थिक स्तरमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याई जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनका लागि सुझावहरु निम्न अनुसार छन्

५.२.१ नीति सम्बन्धी सुझावहरू (Policy Related Recommendations)

- । सरकारले सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि सहकारी सम्बन्धी चेतनामुलक कार्यक्रम र वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालनका साथै समय समयमा अनुगमन र निरीक्षण गर्नुपर्दछ ।
- । यस संस्थाको दायित्व रु. ५,७६,३८,७३९ र सम्पत्ति रु. ५,७६,३८,७३९ रहेकोले यसमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।
- । यस सहकारीले बचतमा ७ प्रतिशत व्याज दिने र ऋणको व्याज १३ प्रतिशत लिने गरेकोमा बचतमा दिने व्याजमा वृद्धि गरी ९ प्रतिशत र ऋणको व्याजदर घटाई १२ प्रतिशत पुऱ्याउनु पर्दछ ।
- । यस सहकारीले ऋण असुली गर्दा कम्तिमा ३ महिना र बढीमा १.५ वर्षको भाका राखेको हुँदा बढिमा ३ वर्षसम्म भाका बढाउनुपर्दछ ।
- । यस सहकारी संस्थाले सदस्यहरूका लागि आयमुलक तालिम सञ्चालन नगरेको पाइएकाले सदस्यहरूको आयमा वृद्धि गरी बचत गर्ने क्षमता बढाउन सीपमुलक तथा आयमुलक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- । यस संस्थामा असंलग्न सदस्यमध्ये ७० प्रतिशत सदस्यहरूको वार्षिक आमदानी २ लाखभन्दा कम रहेकाले सबै घरपरिवारलाई सहकारीमा समेट्ने नीति बनाउनुपर्दछ ।
- । सहकारी संस्थामा संलग्नको प्रति परिवार औसत वार्षिक बचत रु. ६२,६६६.६७ रहेकोले यसमा वृद्धि गरी ७५,००० पुऱ्याउनुपर्दछ ।
- । यस सहकारीमा संलग्न ६९.३३ प्रतिशत सदस्यहरूले आफ्ना बालबालिकालाई निजी विद्यालयमा भर्ना गरेकोले सदस्यहरूको आयमा वृद्धि गरी गुणस्तरीय शिक्षाका लागि निजी विद्यालयमा पढाउनेको संख्यामा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

५.२.२ प्रयोगात्मक सुझावहरू (Practical Recommendations)

- । सबै सदस्यहरूले सहकारी संस्थामा नियमित बचत गर्नुपर्दछ ।
- । यस संस्थामा संलग्न सदस्यहरू मध्ये ७६.७ प्रतिशत सदस्यको ऋणको स्रोत सहकारी संस्था रहेकामा सबै सदस्यले सहकारीबाट ऋण लिनुपर्दछ ।

- । यस सहकारीले ऋण असुली गर्दा कम्तिमा ३ महिना र बढीमा १.५ वर्षको भाका राखेको हुँदा सदस्यहरूले लिएको ऋण भाका ननघाई भुक्तानी गर्नुपर्दछ ।
- । सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरूले सहकारीको वार्षिक साधारण सभामा अनिवार्य उपस्थित भई संस्थाको गतिविधि बुझेर आवश्यक सुझाव दिनुपर्दछ ।
- । सदस्यहरूले आफुलाई आवश्यक पर्ने आयमुलक तालिमको माग गरी आयआर्जन बढाउनु पर्दछ ।
- । सहकारी संस्थामा संलग्नको प्रति परिवार वार्षिक बचत रु. ६२,६६६.६७ रहेको छ भने असंलग्नको रु. ११,३३३.३३ मात्र रहेकोले सहकारी संस्थामा असंलग्न मानिसहरू सहकारीको सदस्य बनेर बचत बढाउनुपर्दछ ।

५.२.३ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरू (Further Research Related Recommendations)

- । यस अध्ययनमा सहकारी संस्थाले सदस्यहरूको पारिवारिक आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययन गरिएकाले यो बाहेक अन्य सहकारी सम्बन्धी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- । सहकारी संस्थाले सदस्यहरूलाई प्रवाह गरेको ऋणको प्रभावकारिताको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- । सहकारीले महिलाहरूको आर्थिक एवं शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- । सहकारी संस्थाले ग्रामीण क्षेत्रका आम गरिब जनताहरूको आर्थिक, शैक्षिक र सामाजिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
- । सहकारीले देशको आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक विकासमा पारेको प्रभावको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची(References)

- अर्थ मन्त्रालय, (२०७०/०७९), *आर्थिक सर्वेक्षण*, सिंहदरबार काठमाडौं ।
- अधिकारी, अञ्जु (२०६७), *आर्थिक सम्प्रेषण*, कीर्तिपुर : अर्थशास्त्रशिक्षाविद्यार्थी समाज ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६७), *सहकारी संस्थाले समुदायमापारेको आर्थिक तथा शैक्षिकप्रभावको एक अध्ययन*, अप्रकाशितशोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीयविभाग, अर्थशास्त्रशिक्षाविभागत्रि.वि.वि. कीर्तिपुर ।
- केन्द्रीयतथ्याङ्क विभाग, (२०७२), *राष्ट्रिय जनगणना २०६८ संक्षिप्तनतिजा*, काठमाडौं : केन्द्रीयतथ्याङ्क विभाग ।
- केन्द्रीय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र (२०६९), सहकारी पुञ्ज ।
- कृषिविकास बैंक, (२०५४), *कृषिविकास बैंक कुशलनीति*, काठमाडौं : कृषिविकास बैंक
- कृषिविकास बैंक, (२०५६), *कृषिविकास बैंक कुशलनीति*, काठमाडौं : कृषिविकासबैंक
- कोइराला, पदमा (२०६६), *आर्थिक सम्प्रेषण*, कीर्तिपुर : अर्थशास्त्रशिक्षाविद्यार्थी समाज ।
- गा.वि.स., (२०७३), *गाउँविकास समितिको वस्तुगत विवरण*, फस्कू : फस्कू गा.वि.स. ।
- जि.वि.स., (२०७२), *संक्षिप्ततथ्याङ्क विवरण*, दोलखा : जि.वि.स. दोलखा ।
- ठकुरी, चन्द्रबहादुर (२०६७), *नेपालमा सहकारी व्यवसायव्यवस्थापन सिद्धान्त र अभ्यासहरु*, काठमाडौं : उपकार प्रकाशन ।
- डिभिजन सहकारी कार्यालय, (२०७३), *सहकारी सचेतना स्रोत पुस्तिका*, दोलखा : डिभिजन सहकारी कार्यालय, दोलखा ।
- डिभिजन सहकारीकार्यालय, (२०७३), *सहकारी जागरण पुस्तिका*, दोलखा : डिभिजन सहकारी कार्यालय दोलखा।
- तिम्सिना, अप्सरा (२०६९), *सहकारी संस्थाले महिलाहरुको आर्थिक तथाउनीहरुकाबालबालिकाहरुको शैक्षिक क्षेत्रमापारेको प्रभाव*, अप्रकाशितशोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीयविभाग, अर्थशास्त्रशिक्षाविभागत्रि.वि.वि. कीर्तिपुर ।

तिवारी, बद्रीप्रसाद (२०६९), *सहकारी कुञ्ज*, केन्द्रिय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र, नयाँबानेश्वर, काठमाडौं ।

नेपाल राष्ट्र बैंक (२०६६), *मिमिरे मासिक*, काठमाडौं : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

पौड्याल, उमाकान्त (२०६६), *सहकारी संस्थाले कृषि क्षेत्रमा गरेको लगानी एक अध्ययन*, चितवनजिल्ला (अप्रकाशितशोधपत्र), किर्तिपुर, अर्थशास्त्र केन्द्रीयविभाग, त्रि.वि.वि.।

भट्टराई ज्ञानेश्वर र कुमार प्रसाद,(२०७२), *नायव सुब्बादिग्दर्शन*, बागवजार : आशिषबुक्स हाउस प्रा.लि. ।

मल्लओमदेवी (२०६९), *सहकारी संवाद*, ललितपुर : राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड ।

राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड (२०७२), *सहकारी संवादवार्षिक अड्क*, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, ललितपुर ।

राष्ट्रिय योजनाआयोग,(२०७०) *तेह्रौं त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र*, (२०७०/७१ - २०७२/७३), काठमाडौं, राष्ट्रिय योजनाआयोग ।

राष्ट्रिय योजनाआयोग (२०७३), *चौधौं योजनाको आधारपत्र*, काठमाडौं, राष्ट्रिय योजनाआयोग ।

रिजाल, युवराज (२०७२), *बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले कृषकहरुको पारिवारिक आर्थिक तथा शैक्षिकअवस्थामापारेको प्रभाव* खन गा.वि.स., अर्घाखाँची, अप्रकाशितशोधपत्र,अर्थशास्त्रशिक्षा केन्द्रीयविभाग, त्रि.वि.वि., किर्तिपुर ।

शर्मा, खगराज (२०६९), *गरिवीन्यूनीकरणको सहयात्रीको रूपमा बचत तथा ऋण सहकारीहरु एक अध्ययनविश्लेषण*, नेपाल राष्ट्र बैंक गभर्नरको कार्यालय, काठमाडौं ।

सहकारी विभाग (२०६७), *नेपालमा सहकारी संघ संस्थाहरुको तथ्याड्क*, काठमाडौं, सहकारी विभाग ।

सहकारी विभाग (२०७४), *नेपालमा सहकारी संघ संस्थाहरुको तथ्याड्क*, काठमाडौं, सहकारीविभाग ।

सुवेदी, विष्णुप्रसाद (२०६७), *सहकारी संस्थाले आर्थिक तथा शैक्षिकक्षेत्रमापारेको प्रभावएक अध्ययन*,अप्रकाशितशोधपत्र, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीयविभाग, अर्थशास्त्रशिक्षाविभागत्रि.वि. कीर्तिपुर ।

Chaudhary, Prakash (2008), *Role of Co-operative in Rural Women Empowerment*, Unpublished Dissertation, Central Department of Rural Development, TU, Kirtipur.

Timalsena, Ramjee Prasad (2003), *Effectives of Small Farmer Development Programme*, Unpublished Dissertation, Central Department of Economics, TU, Kirtipur.

www.cbs.gov.np

www.ddcdolakha.gov.np

www.deodolakha.gov.np

अनुसूची १(Appendix I)

सहकारी संस्थाका सदस्यहरुलाई अन्तर्वार्ताकालागितयार पारिएको प्रश्नावली

१. व्यक्तिगत र पारिवारिक विवरण

सदस्यको नाम : ठेगाना :

उमेर : लिङ्ग : जात/जाति :

पेशा : परिवार संख्या :

२. तपाईंको परिवारको आम्दानीका स्रोतहरु के के हुन् ?

क) कृषि ख) जागिर ग) वैदेशिक रोजगार घ)अन्य

३. तपाईंको परिवारको वार्षिक आम्दानीकति छ ?

४. तपाईंको परिवारमा वार्षिक कति खर्च हुन्छ ?

५. तपाईंको परिवारमा खाद्यान्न, शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्यकार्यमा वार्षिक कति खर्च हुन्छ?

६. यस सहकारीमा कहिलेदेखि प्रवेश गर्नु भएको हो ?

.....

७. यस संस्थामा तपाईंको शेयर कति छ र मासिककति रुपैया बचत गर्न हुन्छ ?

.....

८. तपाईं यस संस्थामा बाट एक वर्षमा कति लाभांश र कति व्याज पाउनु भयो?

.....

९. यस संस्थाले तपाईंको आम्दानीमा कति वृद्धि गरेको छ ?

क) ५ प्रतिशतभन्दा कम ख) १० प्रतिशत

ग) १५ प्रतिशत

घ) १५ प्रतिशतभन्दामाथि

१०. यस संस्थाबाट तपाईंले कुनै सीपसिकने मौकापाउनुभयो ?

.....

११. यस संस्थामा संलग्नहुनुभन्दापहिले ऋण कहाँबाट लिनुहुन्थ्यो ?

क) बैंक

ख) सहकारी

ग) साहुमहाजन

घ) अन्य

१२. यस संस्थामा संलग्न भएपछि ऋण कहाँबाट लिने गर्नुभएको छ ?

क) बैंक

ख) सहकारी

ग) साहुमहाजन

घ) अन्य

१३. तपाईंको शैक्षिक योग्यताकति छ ?

क) निरक्षर

ख) आधारभूत

ग) माध्यमिक

घ) उच्च

१४. यस संस्थामाप्रवेश गर्नुअघि छोराछोरीलाई कहाँ पढाउनुहुन्थ्यो ?

क) सरकारी विद्यालय

ख) निजीविद्यालय

१५. यस संस्थामाप्रवेश गरेपछि छोराछोरीलाई कहाँ पढाउनुभयो ?

क) सरकारी विद्यालय

ख) निजीविद्यालय

१६. यदि सरकारी विद्यालयमाहो भने त्यहाँकिन पढाउनु भएको हो ?

१७. यदिनिजीविद्यालयमाहो भने त्यहाँकिन पढाउनु भएको हो ?

१८. तपाईंको पारिवारिक शैक्षिकविवरण भन्नुहोस् न ?

शैक्षिक स्तर	निरक्षर	साक्षर	आधारभुत	माध्यमिक	उच्चशिक्षा	अन्य
महिला						
पुरुष						
जम्मा						

१९. तपाईंले यस संस्थाबाट केके तालिमलिनुभयो ?

.....

२०. तपाईं यस संस्थाको कुनै समितिमा हुनुहुन्छ कि?

क) छु

ख) छैन

२१. यस सहकारी संस्थाको सेवाबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

क) छु

ख) छैन

२२. तपाईंले यस संस्थाबाट लिएको ऋण उद्देश्यअनुसार खर्च गर्नुभएको छ ?

क) छु

ख) छैन

२३. तपाईंले यस संस्थाबाट ऋण लिएपछि, संस्थाबाट अनुगमनभएको छ ?

क) छु

ख) छैन

२४. तपाईंले यस संस्थाबाट लिएको ऋण तोकिएको अवधिभित्रभुक्तानगर्नुभएको छ ?

क) छु

ख) छैन

अनुसूची २(Appendix III)

सहकारी संस्थामा संलग्ननभएका स्थानीय समुदायहरूको लागि तयार गरिएको प्रश्नावली

१. व्यक्तिगत र पारिवारिक विवरण

सदस्यको नाम : ठेगाना :

उमेर : लिङ्ग :

जात/जाति :

पेशा :

परिवार संख्या :

२. तपाईंको परिवारको वार्षिक आम्दानी कति छ ?

३. तपाईंको परिवारको आम्दानीका स्रोतहरू के के हुन् ?

क) कृषि

ख) जागिर

ग) वैदेशिक रोजगार

घ) अन्य

४. तपाईंको परिवारको वार्षिक खर्च कति छ ?

५. तपाईंको परिवारमा खाद्यान्न, शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य कार्यमा वार्षिक कति कति खर्च हुन्छ?

६. तपाईं बचत गर्न कहाँ जानुहुन्छ ?

.....

७. तपाईं ऋण कहाँबाट लिनुहुन्छ ?

.....

८. तपाईंको शैक्षिक योग्यता कति छ ?

क) निरक्षर

ख) आधारभूत

ग) माध्यमिक

घ) उच्च

९. तपाईं आफ्ना छोराछोरीलाई कहाँ पढाउनुहुन्छ?

क) सरकारी विद्यालय

ख) निजीविद्यालय

१०. यदि

सरकारी विद्यालयहो भने किनत्यहाँ पढाउनुभएको हो ?

११. यदि निजीविद्यालयहो भने किनत्यहाँ पढाउनुभएको हो ?

१२. तपाईंको पारिवारिक शैक्षिकविवरण भन्नुहोस् न ?

शैक्षिक स्तर	निरक्षर	साक्षर	आधारभूत	माध्यमिक	उच्चशिक्षा	अन्य
महिला						
पुरुष						
जम्मा						

१३. तपाईंलाई सहकारी संस्थामा संलग्न सदस्यहरुको आर्थिक तथा शैक्षिकअवस्थामा सुधार

भए जस्तो लाग्छ ?

१४. तपाईं सहकारी संस्थामा केके समस्याहरु देख्नुहुन्छ ?

१५. तपाईं सहकारी संस्थामा सदस्यबन्नु चाहनुहुन्छ ?

क) चाहन्छु

ख) चाहन्न

१६. तपाईं सहकारी संस्थाबाट के-के फाइदाहुने देख्नुहुन्छ ?

अनुसूची ३(Appendix III)

सहकारी संस्थामा संलग्नर असंलग्न सदस्यहरुको पारिवारिक अवस्थाको अवलोकनसूची

क्र.सं.	सूचक	राम्रो	मध्यम	न्यून	कैफियत
१	घरको अवस्था				
२	शौचालय				
३	खानेपानी				
४	लवाइखुवाइ				
५	सरसफाइ				
६	बोलिवचन				

अनुसूची ४ (Appendix IV)

सहकारी संस्थाको अध्यक्ष र सदस्यहरुबीच छलफलको लागि तयार पारिएको प्रश्नावली

सहकारी संस्थाको नाम :

ठेगाना :

अध्यक्षको नाम :

दर्ता नं. र दर्ता मिति :

१. यस संस्थामा कहिले देखि आवद्ध हुनुहुन्छ ?

.....

२. यस संस्थामा कति कति जना महिला र पुरुष शेयर सदस्य छन् ?

.....

३. यस संस्थाले पुऱ्याउदै आएको सेवा कुन कुन क्षेत्रसँग सम्बन्धित छ ?

.....

४. यस संस्थाबाट सदस्यहरुको आर्थिक अवस्थामा के कस्तो सुधार आएको छ ?

.....

५. यस संस्थाबाट सदस्यहरुको शैक्षिक उन्नतिकालागि केके सेवाहरु पाएका छन् ?

.....

६. यस संस्थाबाट सदस्यहरुलाई के कस्तो तालिम दिनु भएको छ ?

.....

७. सदस्यलाई वचतगर्न, ऋण लिन र ऋण तिर्न कस्तो सुविधा छ ?

.....

८. यस संस्थामा के कस्ता समस्याहरु देखिएका छन् ?

.....

९. समस्या समाधान गर्न केके गरिरहनु भएको छ ?

.....

१०. यस संस्थाप्रति महिला, दलित र अपाङ्गको आकर्षण कस्तो रहेको छ ?

.....